

Coğrafyacı Prens: Pyotr Alekseyeviç KROPOTKİN

Nazmiye Özgüç

Geçtiğimiz yirminci yüzyılın özellikle ikinci yarısında “savaş coğrafyası”ndan “barış coğrafyası”na doğru bir kayma olduğu açıkça görülmektedir (Mamadough, 2004: 33; Flint, 2004: *Introduction*). Aslında coğrafyanın savaşla olan bağlantısı (sömürgeciliği de buna katabiliriz) yüzyıllarca sürmüştü –hâlâ da bitmiş denemez. Coğrafyacılar da bu bağlamda ana hedeflerini değiştirerek, coğrafi bilgilerini savaş kazanmaktan çok savaştan kaçınmaya uygulamaya doğru yöneltmişlerdir. Eskiden adları “Savaş Bakanlığı” olan kurumlar “Savunma Bakanlığı”na doğru evrilirlerken bir “*sanat olarak savaş*”tan bir “*tabu olarak savaş*”a doğru genel geçiş ya da vites değiştirme coğrafyacılar arasında da büyük yankı bulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Alman coğrafyacıların dış siyasetle daha doğrudan ilgilenmeye başlamalarıyla “jeo-politik” artık “yalancıbilim” (pseudoscience) olarak adlandırılmıştı. Coğrafyacıların yalnızca *Geopolitiker* fikirleri değil, aynı zamanda Friedrich Ratzel’in *Lebensraum* (yaşam mekânı) kavramının 56 tanesi Nazi rejimi tarafından yayılma ve yok etme siyasetlerini haklı göstermek amacıyla uygulanmıştı. Amerika’da da dış siyaset kurucularına tavsiye edilen benzer jeopolitik uygulamalar varken, başka birçok ülkede de gerçek jeopolitik okulları bulunuyordu.

Aslında savaş coğrafi bilgiyle bağlantı kurma hakkında duyarlılığı çok arttırmıştı. Coğrafya kullanımı benimsenmişti. “Coğrafya savaşın sürdürülmesi için her zaman şu üç yönden yaşamsal bir önem taşımıştır: *birincisi*, istihbaratın kritikliği; *ikincisi*, lojistik; *üçüncüsü* de askeri harekât” (Riasanovsky, 2005: 197). Coğrafyacılar gerçekten de bu üç bakımdan görevlendirilmişlerdi: A.B.D.’nde İkinci Dünya Savaşı’nda 670 coğrafyacı (129’u Richard Hartshorne’un başında olduğu Office for Strategic Services’in proje komitesinde) yer almıştı, 60 İngiliz akademisyen de 58 ciltten oluşan *Naval Intelligence Handbooks*’u yayınlamışlardı.

Ama coğrafyacıların hepsi de devlete hizmet etmemişlerdi. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda bunu en iyi kanıtlayan muhalifler Fransız anarşist Élisée Reclus ve Rus anarşist Pëtr (Pyotr) Kropotkin ile faşist eğilimler ve emperyalizmin teorik gerekçelerini ortaya koymak üzere geliştirilen *Geopolitik*'in kullanımına karşı çıkan Alman Marksist Karl Wittfogel olmuştu.

Coğrafyanın savaş ve emperyalizmle bağlantısı 1800'lü yılların ortalarından itibaren Paris, Berlin ve Londra'da coğrafya derneklerinin kurulmasını sağlamış, ardından bunları hızla dünyanın çeşitli yerlerinde kurulan yeni dernekler izlemişti. Bu dernekler bilim dalının toplumsal şekillenmesini temsil etmekle birlikte, aynı zamanda da dünyanın *yeni* diye kabul edilen yerlerinin araştırılması ve haritalanmasında kapitalist güçlerin amaç ve yatırımlarına da coğrafyayı sıkı sıkıya bağlıyorlardı (Özgüç ve Tümertekin, 2017: 181).

Yukarıda değinildiği gibi, bu dönemde devlete hizmet vermeyen bir başka coğrafya daha vardı ki bu da bilim dalının aynı gelenekleri üzerine oturtulmuş ama kökten farklı uygulamalarla açıklamasını bulmuş, bir tanımlamaya göre de "*yeraltı kritik* (eleştirisel) *coğrafyası*"ydı (Unwin 1994: 88). Gücünü Fransız ve Rus toplumsal hareketlerinden alan "*anarşist coğrafya*" olarak tanımlanan bu akımın en iyi iki temsilcisi ise Jean Jacques Élisée Reclus (1830-1905) ve Pyotr (Pëtr/Peter) Alekseyeviç Kropotkin (1842-1921) idi.

Yüzüncü ölüm yıldönümüne (2021) her ne kadar biraz zaman daha varsa da, Kropotkin'i bir coğrafyacı olarak anmak üzerine –zaten daha önce yayınlanmış bilgileri de birleştirerek- bir yazı hazırlamanın Türkçe coğrafya literatürüne bir katkı olacağını düşündüm. Gerçekten de daha önce yayınlanmış kitaplarımızda iki anarşist coğrafyacı olarak gerek Reclus gerekse Kropotkin'e yer verilmişti (Tümertekin ve Özgüç, 2017; Özgüç ve Tümertekin, 2017). Bunun dışında, coğrafyada bu iki ünlü anarşistten Élisée Reclus'yü ele alan bir yazıyı da daha önce yayınlamıştım (Özgüç, 2006). Dünyaca ünlü ikinci anarşist coğrafyacı olan Prens Pëtr (Peter) ya da Pyotr Alekseyeviç Kropotkin'in hikâyesini de bu yazıda ele almaya çalışacağım. Ancak Batı literatüründe daha çok tanınan adı Peter olmakla birlikte, bu bilim insanına zaman zaman "Pyotr" ve "Pëtr Kropotkin" adlarını da kullanarak yaklaşımın anlaşılabilir olacağını sanıyorum.

Rusya'nın en eski aristokrat ailesinin (Romanoflardan önceki Çar ailesi Ruriklerin) çocuğu olarak 21 Aralık 1842'de dünyaya gelen Çarın yeğeni Prens Pyotr Alekseyeviç Kropotkin anarşizme tamamen farklı bir geçmişten gelerek yaklaşıyordu. Aslında Kropotkin günümüzde de hâlâ coğrafi çalışma ve yayınlarından çok, bazı istisnalarla, siyasal biyografyasıyla daha iyi bilinmektedir (Ferretti, 2011: 218). Yaşamı boyunca çok verimli çalıştığı ve muazzam yayın yaptığı kabul edilmektedir. Ama yayınlarının çok büyük kısmı siyasal düşünceleri üzerinde odaklanmışsa da, Kropotkin, genellikle kabul görüldüğü gibi:

Zaten gençliğinin büyük kısmını Sibiry ve Kuzey Kutup bölgelerinde coğrafi araştırmalar yaparak, hatta bilinmeyen toprakları keşfe çalışarak geçirmiş ve yaşamı boyunca da geçimini coğrafyadan kazanmıştır.

Bu yazıda da Pyotr Kropotkin'in anarşist düşünce yapısı ve bağlantılı yayınlarından çok, özel yaşamı ve bu yaşamın coğrafyayla kesişmesini sağlayan çalışmaları ağırlık taşıyacaktır.

İLK YILLAR¹

Pyotr Alekseyeviç de dâhil, Kropotkinler “prens” unvanı taşıyorlardı. Ataları Rurik Hanedanlığının Smolensk bölgesinde hüküm süren üyeleriydiler. Soyadları 1500'lü yıllarda Prens Dimitri Vasileviç tarafından verilen “*Kropotka*”dan geliyordu.

Pyotr Kropotkin'in Moskova'daki büyük bir köşkte geçen ilk yılları asiller ve serfler arasında bölünmüş olarak onu derinden etkilemişti. Babası zengin bir arazi sahibiydi ve 8-10 kişilik aileye 50 hizmetkârın düştüğü feodal sistemi sürdürüyordu. O zamanlar Rusya'da bir deyiş vardı: “*köylüler ağaya aittir ama toprak köylülere aittir*”. Kropotkin'in babasının da 3 malikânesi, 1200 kadar “can”ı (yalnızca erkekler; kadın ve çocuklar sayılmıyordu) vardı (Morris, 2012: 1).

Serflere karşı gösterilen, şiddete varan olumsuz tavırlar Pyotr'un dikkatini çekiyordu. Oldukça varlıklı bir aileden gelen babası Aleksey Petroviç Kropotkin (1805-1871) bir subaydı ve kraliyet ailesiyle asalet bağları bulunuyordu. Ama başkent faaliyetleri Moskova'dan St.Petersburg'a taşındıktan sonra asil sınıf işlerini kaybetmiş yalnızca asaletlerini korumuşlardı, bu nedenle Pyotr'un babası da işsizdi. Annesi Yekaterina Nikolaevna Sulima ise Sibiryalı bir Kazak subayının kızıydı –okumak, yazmak ve resim yapmakla uğraşan bir sanatsal kalıtıma da sahipti. Pyotr ömrü boyunca kardeşi Aleksander ve annesine yakınlık duymuştu. Ancak annesi 1846'da veremden ölünce babası tekrar evlenmiş ve tüm ailenin yaşamı artık değişmişti.

Dört kardeş olan Pyotr Kropotkin'in kendisinden önce doğmuş üç kardeşi vardı: Nikolay (1834), Yelena (1835) ve Alexander (1841). Ancak babalarının ilgisinin kendilerinden uzaklaştığı kardeşlerden daha küçük olan Pyotr ve Aleksander Fransız öğretmenler ve Alman dadılarıyla büyüdüler (böylece birçok yabancı dil öğrenmişlerdi). Bu yıllarda aile her yaz Nikolskoye'deki malikânelerine giderken bile amansız bir okuyucu olan Pyotr çantalarını Alexander von Humboldt'un *Cosmos*'u ve benzeri kitaplarla dolduruyordu.

Aynı zamanda Moskova Üniversitesi'nde de öğrenci olan Rusça öğretmenleri Kropotkin kardeşlere anarşizm ve sosyalizm karşısında Rus-

¹ Bu bağlamda (bu ve sonraki kısımlarda) Kropotkin'in özel yaşamı hakkında çıkan yazıların, yapılan yayınların büyük kısmında yer alan bilgilerin birbirinin tekrarı ya da çok benzeri olduğunu belirtelim. Bu bakımdan kaynak göstermek de zorlaşmaktadır.

ya'nın tavırlarına ilişkin siyasal malzemeleri öğretirken, Fransızca öğretmeni de Fransız Devrimi sırasında Fransız asil sınıfının hikâyelerini onlarla paylaşıyordu. Pyotr giderek kendisini prenslikten soyutladı ve on yaşlarında henüz açıklamamış olsa bile, 15 yaşına doğru artık adını ve imzasını *P.Kropotkin*'e çevirmişti bile.

Kırım Savaşı'ndaki askeri görevi nedeniyle 1853'de ağabeyi Nikolay aile evinden ayrılır. Pyotr'a göre, ilk fırsatta o ayrılmıştı, çünkü bütün çocuklar içinde babalarıyla ilişkileri en kötü olan oydu. Daha sonra St. George Cesaret Haçı ile ödüllendirilerek görevinde terfi ettirilse de, babasının ilgisini kazanamaz. Savaştan sonra içki sorunu ortaya çıkar; bu ise en sonunda askeri hizmetlerden el çektirilmesine ve bir manastıra kapanmasına yol açar. 1864'te kaçan Nikolay'dan daha sonra hiçbir haber alınmayacaktır.

Daha çok Saşa olarak anılan Alexander ise 1856'da Moskova Harp Okulu Taburuna katılmak için evden ayrılmıştır. Çok iyi arkadaş olan Pyotr ve Alexander, yaşamlarının ilk yıllarının büyük bir kısmını birlikte geçirmişlerdir. Alexander'ın bıraktığı boşluğu, Rus özel ders hocası Nikolay Pavloviç Smirnov doldurmuştur. Pyotr'un başka hocaları olsa da, Smirnov ile başarılı bir arkadaşlık kurarlar; ilk entelektüel gelişmeleri de büyük ölçüde Smirnov'dan etkilenmiştir.

En iyi dostu olan kardeşinin evden ayrıldığı tam da bu sıralarda Pyotr bir süreliğine Moskova Lisesi'ne girer. "*Tüm konuların olabilecek en duyarsız şekilde öğretildiği*"ni düşünen Pyotr, okuldan o kadar da etkilenmemişti. Sorun kısmen Pyotr'un toplu öğrenim deneyimiyle ilk kez karşılaşmasından kaynaklanıyordu. Okuldan hoşlanmamasına rağmen, geometriden mükemmel notlar almayı başardı. Tarih ve coğrafyadan da büyük zevk alıyordu. Böylece okulun en parlak öğrencilerinden birisi oldu.

1857'de onbeş yaşındaki Pyotr'un çoğunlukla asil ailelerin çocuklarını Çar'a hizmet etmek ya da subay olarak yetiştirmek üzere oluşturulan 150 kişilik Kraliyet (Pages) Taburuna katılması yaşamında yeni bir dönüm noktası olmuştu. İlgilerindeki farklılar nedeniyle buradaki yaşa-mı sıkıcı bulan Pyotr, sınıf arkadaşlarıyla ilişkilerini geliştirmekte oldukça zorlandı. Grupla kaynaşmaktansa, Pyotr zamanının büyük bir kısmını kitap okumaya, kardeşi Saşa'ya mektup yazmaya ve dergi çıkarmaya ayırdı. Gerçekten de ilk başlarda dersler ona çok kolay gelmiş, özel okumaları için bolca zamanı olmuştu. Ardından da fizik, kimya, mate-matik, coğrafya, kartografya, Almanca gibi çeşitli dersler almış ve ken-disini bu konularda oldukça ilerletmişti.

Pyotr'un yazıları onun bu zaman zarfında yoğun bir şekilde politik iktisat ve istatistikle ilgilendiğini de gösteriyor. Hatta Nikolskoe ticaret fuarında alınan ve satılan tüm ürünlerin istatistiksel ve fiyat analizini yapmak amacıyla önemli bir çalışma da yapmıştı. Bu eğilimleri onun daha iyi bir istatistik anlayışına sahip olmasına yol açarken, köylülerle ilk gerçek iletişime geçişi olan bu deneyim ona daha önemli şeyler de kazandırdı. Yazışmaları sırasında Charles Darwin'in 1859'da yayınlanan

The Origin of Species-Türlerin Kökeni adlı kitabını ve fikirlerini kardeşi-ne tanıtan Saşa onun doğa sevgisini daha da köpürttüğü gibi, evrime olan ilgisinin de doğmasını sağlamıştı. Ama Pyotr'un ilgisi bununla da kalmayacak göller, ormanlar, parklar ve jeolojiye de uzanacaktı.

Rus tarihinin en önemli yıllarından birisi 1861 olmuştu çünkü bu yıl Rus köylüleri serflikten özgür sınıfa geçirilmişlerdi. Bu hareket gelecek on yıldaki Rusya'nın toplumsal ve ekonomik koşullarını oldukça etkileyecekti. Pyotr, bunun Çar'ın büyük bir reformist olduğunu gösterdiğine inanarak Çar II. Alexander'a saygı duymaya başlamıştı.

Pyotr mezuniyeti yaklaştıkça, geleceğini düşünmeye başlamış ve matematiğe olan ilgisi nedeniyle ciddi şekilde Topçuluk Akademisi'ne katılmayı kafasına koymuştu. Ama bu arada devrimci olduğu düşünülen reformların uygulanmasında gözlediği yanlışlar ve saraydaki aşırı israf yüzünden hükümete karşı gelişen hayal kırıklığı sonucunda akademiye katılmamaya karar verdi. Bunun yerine toplumsal koşulları değiştirebileceği ve böylece de Rus toplumunun alt sınıflarına yardım edebileceği bir konuma gelmeyi tasarlıyordu.

Bunu yapabileceğini düşündüğü yerlerden birisi de Sibiryaya idi. Ama ne yazık ki hem babası, hem de okul yöneticisi onun bu kariyer tercihini destelemekte gönülsüzdüler. Ama onun Saray'daki görev anlayışı ve büyük St.Petersburg yangını sırasındaki tüm bir alayı kesin ölümden kurtarma kahramanlığı, 1862'de Amur bölgesine yeni bağlanan Sibiryaya Kazak Alayı'na katılma şansı doğurmuştu. "Sibiryaya'ya gitmekten korkmuyor musun?" sorusuna "*Orada çalışmak istiyorum*" diyen Pyotr'a Çar II. Aleksander "*tamam öyleyse git ... İnsan herhangi bir yerde de yararlı olabilir*" (Dugatkin 2011: 9) cevabını vermişti. Bu, mezuniyetinden bir ay kadar sonra, 27 Temmuz 1862'den başlayarak Pyotr için yaklaşık beş yıllık bir gezginlik döneminin başlangıcı oluyordu.

Yirmiiki yaşındaki Pyotr St.Petersburg'dan arkasında çok az şeye özlem duyarak ayrılmış, hatta "*özleyeceğim tek şey Bolşoy Tiyatrosu olacak*" diye de anılarına yazmıştı (Miller 1976: 53).

SİBİRYA DÖNEMİ VE SONRASI

Kropotkin, aralıklarla gittiği, Sibiryaya için ön fikirlerini şöyle geliştirmişti:

"Düşüncelerim gittikçe daha çok Sibiryaya'ya kayıyor. Amur bölgesi daha yeni Sibiryaya'ya eklendi; Doğu'nun Missisippisi hakkında, dağları parçalara ayırması ve kolu olan Sungari'nin süptropikal bitki örtüsü hakkında herşeyi okudum ve düşüncelerim daha da ileri gitti –okumaktan büyük haz aldığım Humboldt'un tasvir ettiği tropikal bölgelere ve Ritter'in genelleştirmelerine kadar gitti" (Dugatkin, 2011: 8). Ek olarak, "meydana gelen ve gelecek olan büyük reformların uygulanması için ancak Sibiryaya'da muazzam bir uygulama olanağı vardır; orada çalışanların sayısı çok az olmalı ve ben de kendi keyfime göre bir hareket alanı bulacağım demektir" (ama öyle olmayacak, beş yıllık düş kırıklıklarının ardından 1867'de ordudan ayrılarak St Petersburg'a dönecekti).

Amur Nehri

Amur nehri ve çevresini kapsayan bölge Rusya kara kütesinin güney-doğu ucunda çok büyük bir masif arazi halindeydi. Burada Sibirya sınırı doğuya doğru Pasifik Okyanusuna ve güneye doğru da Mançurya'ya uzanıyordu. Bu alanın egemen doğal özelliği azametli Amur nehriydi. Amur köklerini Baykal Gölü'nün doğusundaki Şilka ve Argun nehirlerinin birleşmesinden alıyor ve Sahalin'in kuzey ucunun karşı tarafındaki Tatar Boğazı'na 2900 km kadar bir uzunlukta boş akıyordu. Kendisine kuzeyden ve güneyden katılan sayısız kollarla nehir neredeyse 2 milyon km²'lik bir drenaj havzasına hükmediyordu. Bununla birlikte, bu dev doğal coğrafi kuşaktan ondokuzuncu yüzyılda halk konuşmalarında *amurskii krai*, *amurskaia oblast* gibi çeşitli idari birimler olarak söz edilse bile, bölge Rusların zihinlerinde tamamen yer almıyordu. Daha çok nehrin kendisi ve hemen kuzey kıyısı boyunca uzanan alanlardan söz edilmiş oluyordu.

Daha sonra tanımlamaya Amur'u güneyden besleyen büyük kolu Sugari ve doğuya doğru Tatar Boğazı kıyılarına uzanan arazi de eklendi. Amur bölgesi olarak anılabilecek bu kesim ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Rusya'nın Çin imparatorluğundan ilhak etmesiyle yeni bir tarihsel döneme girmişti. Ruslar aslında ilk olarak 1600'lü yıllarda Amur nehri vadisine girmiş² ve işgal etmişlerdi ama Çinlilerle 1689'da imzalanan bir anlaşmayla bölgenin egemenliğinin Mançu hanedanlığına ait olduğu da kabul edilmişti. Rusların çekilmesiyle, daha sonraki birbuçuk yüzyıl Amur büyük ölçüde unutulmuş olarak kaldı.

1840'lardan başlayarak nehir üzerinde Rusya ilgisinin yeniden canlanmasıyla, gerek imparatorluk başkentinde ve gerekse Sibirya'da bölge dikkat çeker hale gelmişti. 1850'lerde Amur'da beş yılını geçirmiş bir kâşif, St.Petersburg'da verdiği bir konferansta, bölgenin "*siyaset ve kültür, ticaret ve medeniyet bakımından hesap edilemeyecek derecede önem taşıması*" nedeniyle Avrupalıların müthiş dikkatini çektiğini belirtince, Rusya'nın Amur'u ele geçirmesinin "*medeniyetin en önemli ileri adımlarından birisi olacağı*" iddia edilmeye başlanmıştı. Bölgenin geleceksel Rusya dışında kalan coğrafi lokasyonu önemliydi ve yeniden hayat bulan Rus geleceğini yeni bir vizyona oturtmak bakımından bu keşif önem taşıyordu. Heyecanların zirveye çıktığı sırada bu vizyon Amur bölgesini Rusya'nın kendi Yeni Dünya'sı ya da "Amerika"sı ve Amur nehrini de Rusya'nın kendi Mississippi'si olarak kimliklendirmeye götürmüştü.

Ama yalnızca birkaç yıl içinde heyecan gitmiş, iyimserlik buharlaşmış ve dev planlar küçülmüştü. Ancak önceki heyecanla bölgenin Ruslar tarafından yerleşilmeye başlanmasına rağmen, tam olarak ilhakı

² Ruslar ilk kalelerini (*ostrogi*) Yenisey'de 1619, Angara nehri üzerinde Bratsk'da 1631, Lena üzerinde Yakutsk'da da 1632'de kurmuşlardı. Bu yerleşmeler ve daha sonraki doğuya doğru ilerlemelerle ilgili 3 neden ileri sürülür: a)Sibirya'da kürk icareti, b)Fetih arzusu; c)Pasifik'te Rus yayılmacılığı (Riasanovsky, 1999: 19; bu iddiaları ileri süren yazarları da sıralamıştır).

Çin’le 1858 ve 1860’da yapılan bir dizi anlaşmayla garanti altına alınmıştı. Amur ve Sungari nehirleri iki ülke arasında uluslar arası sınır olarak seçilmiş ve günümüze kadar da böylece kalmıştır (Riasanovsky, 1999: 1).

Aslında çok karmaşık bir süreç olan Amur bölgesinin araştırılması konusunda dikkat çeken gelişmelerden birisi de 1857 yaz aylarında olmuştu. Mikhail Bestuzhev-Ryumin³ “*güç, gecikmiş, işkenceli nehir seyahati, ya da daha doğrusu Amur nehri yatağı boyunca uzanan bir kurak arazi parçası*” olarak tanımladığı bu bölgede Amur nehrinden aşağıya doğru bir yolculuktan söz ediyordu. Pyotr Kropotkin de, bu tanımdaki gibi, aşağı Amur’da seyrüsefer güçlüklerinden etkilenmiş; nehir yatağında suyun bulunmamasının Sungari Vadisi’nin talebini karşılamayı daha da maceracı bir yola soktuğunu gözlemlemişti. Ek olarak, Amur’un güneyinde kalan limanlar da Amur’dan değil okyanustan yararlanıyorlardı (Riasanovsky, 1999: 238).

Böylece Amur’dan yukarı doğru hareket etmenin çok güç olduğu, aslında Nikolaevsk’den İrkutsk’a varmak için denizden Ohotsk kıyısında Ayan’a varıp, sonra kara üzerinden yola devam etmenin çok daha çabuk gerçekleşebileceği bir yolculuk olduğu sonucuna varılmıştı (Riasanovsky, 1999: 239).

Amur nehrini Rusya Uzak Doğusu’nda başlıca taşımacılık eksenini yapma girişimleri üstüne üstlük iklim koşullarıyla daha da karmaşıklaşıyordu. En belirgin sorun da, aynı zamanda Mississippi’yle olan en belirgin farklılık da Ekimden Nisana kadar olan zamanda, kısacası yılın yarısında, tüm nehrin “*geniş bir buz tabakası*” haline geldiği olgusudur. Ama yaz ayları da, Habarovsk’dan okyanusa kadar nehrin aşağı kesimine pek bir rahatlama getirmiyordu. Çünkü bölgenin yazları hüküm süren muson ikliminin karakteristik siklon fırtınalarına büyük ölçüde maruz kalması nehir yolları üzerindeki tüm tahta taşıtları kolaylıkla tahrip edebiliyordu (Riasanovsky, 1999: 239).

Yukarıda sorunlarından söz edilen Amur nehri üzerinde mavnalarla yolculuğu bile 3,200 km tutuyordu Kropotkin’in. 22 Ocak 1883’de Londra’da Royal Geographical Society’nin sekreteri John Scott Keltie’ye yazdığı mektuplardan birinde şöyle diyordu:

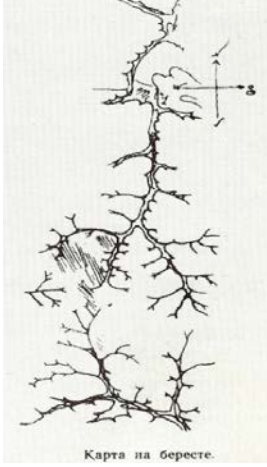
“Amur’da, dalgaların yutmaya çalıştığı bir teknede yolculuk yaparken yaşamımı hiç düşünmedim –o, evrende minicik bir noktaydı”.

Fırtına nedeniyle 43 geminin hepsi batmış ve Kropotkin’in Transbaykal bölgesinin başkenti Çita’ya dönmesi emredilmişti (Slatter, 1981: 917).

³ Mikhail Pavloviç Bestuzhev-Ryumin (1801-1826), Aralık kalkışmasının düzenleyicilerinden birisi olan Rus subaydı. Babası 640 serfe ve bir kumaş fabrikasına sahip Gorbatov kasabasının belediye başkanıydı. Mikhail 17 yaşında subay olarak orduya katılmış. 1823’de Aralıkçılar (Decembrist) denilen monarşi muhalifi grubun Bildirgesi’ni askerlere ve köylülere okumuştur. 3 Ocak 1826’da tutuklanmış ve 20 Ocakta da Aralıkçıların en genci olarak asılmıştı.

Kropotkin, bu *birinci* araştırma gezisinde Sibirya'nın haritalanmamış kesimlerini araştırarak haritalamış, Çita ile Blagoveşensk arasında, Mançurya'da kestirme bir yol arayışına girmişti. Çünkü geleneksel olarak kullanılan yol, trafiğe uygun olmayan Argun ve Amur nehirleri vasıtasıyla 1600 km, yani direkt yolun iki misli uzunlukta tutuyordu. Çin'de ise sınırdaki Tsurukhaitu (şimdi Starotsurukhaytuy) yerleşmesinden itibaren Çin şehri Mergen'e (Nenjiang) kadar 400 km'den fazla yolculuk yapmıştı (Rus subayı giysisiyle dolaşamayacağı için Rus tüccar kılığında).

Pyotr Kropotkin, Sibirya'nın haritalanmamış bölgelerine ilk ve ikinci keşif yolculuklarını yaptığı 1864 yılında, 22 yaşında.

Alta, Blagoveşensk'de mavnalar: Sibirya'da sayısız göçmeni belirlenen yeniden yerleşim alanlarına taşımıştı. Solunda, Kropotkin'in Lena altın madenleriyle Çita arasındaki yolu gösteren, kendi çizdiği harita (Slatter'dan).

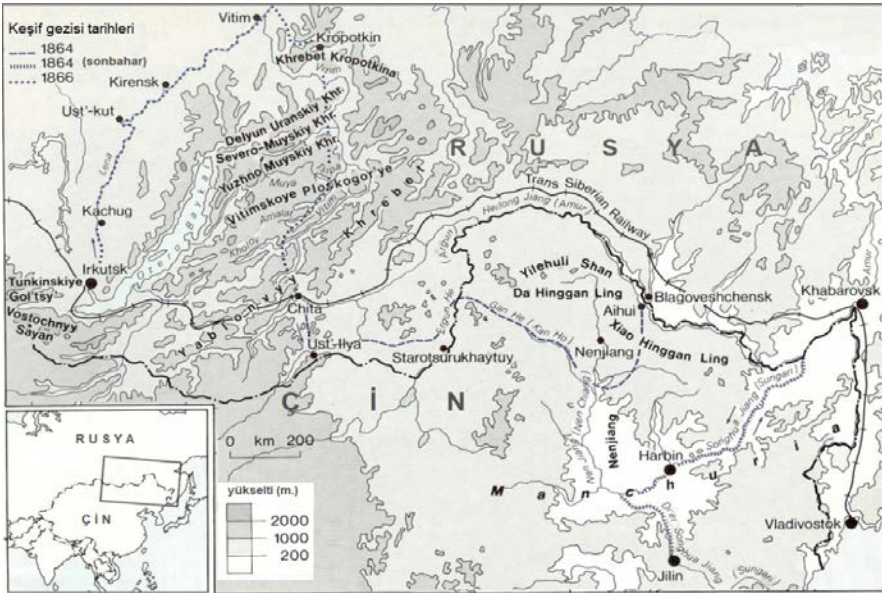
İkinci büyük araştırma gezisini de, 1864'de İmparatorluk Coğrafya Derneği'nin Amur'un kolu olan Sungari nehrine kısa yol bulmak için Büyük Kingan Sıradağlarını geçen bir keşif gezisi planlaması sonucunda yapmıştı. Bu gezide kuzey Mançurya'da, bazıları o zamanlar hâlâ faal olan, volkanları ilk tasvir eden kişi olarak kayda geçmiştir (Potter, 1983: 64).

Aynı yılın (1864) sonbaharında, Kropotkin yeniden Sungari boyunca Çin'in Kirin (Jilin) şehrine yolculuk yaptı. Nehri Amur'la birleştiği yerden itibaren incelemeye çalışmıştı. Keltie'ye 1897'de gönderdiği bu gezi notları ve haritaları onun aynı zamanda yayınlanan ilk makalesini de oluşturacaktı.

1865 yaz aylarında Tunkinsk vadisi ve Sayan dağlarını (Baykal Gölü'nün güneybatısı) araştırdı. Buradaki volkanları incelemeyi de kapsayan araştırma gezisinin ardından Sibirya fizyografisi üzerine çalışmalarına devam etti. Hatta Sayan Dağlarında, gezdiği başka yerlerdekilere benzeyen, iki sönmüş yanardağ da belirlemişti. Bu gezinin mali desteğini kendi kaynaklarından sağlamıştı (Potter 1983: 66).

Üçüncü büyük araştırma gezisinde (1864'deki iki gezisi nedeniyle dördüncü de denilebilir), 1866'da, kuzey Sibirya'da Lena altın madenlerine bölgenin idari merkezi Çita'dan ulaşabilecek kestirme yolu araştırdı. Diğer araştırma gezilerinin tersine bu kez kısa yolu keşfetmede başarılı olmuştu: Kropotkin dolambaçlı bir yoldan kuzeye varmak istemiş ve şansına kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir kulübede bulunduğu

yerli bir avcı tarafından yapılmış haritada gösterilen yola güvenerek gerek tekneyle gerekse at sırtında Tikhono-Zadonsk madencilik yerleşmesine varmıştı (bu nedenle, Tikhono-Zadonsk madenci yerleşmesine 1930'da onun adı verildi). Buradan da güneye doğru her tarafı ormanlarla kaplı dağlar ve vadilerden oluşan araziye dolaşmaya başladı. İşte burada dört paralel dağ sırasının güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzandığını keşfetmişti. Bu dönemki keşif gezisi Vitim Platosu'nu (Vitimskoye Ploskogor'ye) geçen ve burada ortaya çıkan Muya nehri vadisine uzanmış, 560 km sonra Yablonovyy dağ sıralarından aşağı Çita'ya dik yamaçlar arasından yol açıldığını belirlemişti. Bir yandan da, bu buz ve kar ülkesinde, Kropotkin, her yerde “karşılıklı yardım”ı (*Mutual Aid*) gözlemeye çalışmıştı.

Kropotkin'in, birincisi dışında, üç araştırma gezisini gerçekleştirdiği bölgeler. 1864'de Baykal Gölü'nün batısı, sonbaharında güneyde Mançurya ve Jilin'e (Kirin) uzanıyor. Üçüncü büyük keşif gezisinde (1866) Kuzeyde Vitim platosunu aşıyordu. Adının verildiği Kropotkin dağları da burada gözleniyor (Slatter'dan).

Aslında üç büyük gezisinin ardından Kropotkin'in keşif gezilerindeki becerileriyle ilgili söylentiler kısa zamanda yayılmıştı. O da, 1866'da büyük kısmı dağlık bölgelerde olmak üzere, yeni keşif gezilerine yönelmişti. Bu yüzden de (yukarıda belki de dördüncü olduğu belirtilen) kendisine yapılan “Mançurya'da coğrafi keşif araştırmaları” teklifini düşünmeksizin kabul etmişti. Buradaki misyonunun hedefi dağlar arasından büyük Amur nehrine varacak yolu bulup haritalamaktı. “Daha önce hiçbir Avrupalının görmediği toprakları ziyaret etme girişimi bir araştırmacının direnemeyeceği kadar büyük bir fırsattır” diye yazan Kropotkin, dağlar arasından bir yol keşfetmede ve haritalamada başarılı olarak ilk bilimsel makalesinin de yayınlanmasını sağlamıştı.

“Sibirya'nın Missisippisi hayalleri” arayışındaki bir Kazak subayı olarak Kropotkin de Baykal Bölü ile Amur Nehri arasında çeşitli bilimsel

araştırmalar yaparak bölgenin özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Amur Nehri neredeyse Pyotr'un Galapagos Adaları olmuştu. Aldığı sonuçları değerlendirerek özellikle 1865 yılı boyunca kendisini tamamen coğrafi araştırmalara adanmıştı. Bu çalışmalarını da en sonunda, onun coğrafya topluluğu içinde de ün kazanmasına neden oldu. Aynı zamanda, ülkesindeki insanların çoğunun karşılaştığı acıları unutmamasına da yardımcı olmuştu.

Sibirya Sonrası

Böylece, Kropotkin'in ilk kariyerine fiziksel çevreyi ve nüfusun toplumsal koşullarını bütün şiddetiyle gözlemleyebildiği Sibirya'da bir subay olarak başladığı görülmektedir. 1863-1867 (askeri görevle de gidip geldiği ve tekrar uzun süreli gittiği için bu konuda 1861-1867 gibi tarihler de verilmektedir) arasında 5 yıl kadar kaldığı Sibirya'da, çoğu at sırtında olarak, 80,000 km yol yapmış; Çin-Rus sınırına yerleşen eski mahkûmlara malzeme ve yeni yerleşim alanlarına göçmen taşımıştı.

Bu gezileri sırasında karşılaştığı toplumsal sorunlar ve insani dramlar onu sürekli rahatsız etmişti. Bu yüzden de Sibirya'da geçen yılları Pyotr Kropotkin'i hem bir evrimci biyolog (birazdan değinilecek) ve coğrafyacı hem de bir siyasal aktivist olarak biçimlendirmişti. Anılarında, mealen şöyle yazıyordu:

“Serf (köylü) sahibi bir ailede yetişmiş biri olarak, zamanımın tüm genç erkekleri gibi, emir verme, buyurma, azarlama, cezalandırma ve benzeri gerekliliklerde büyük bir kendine güvenirlikle faal yaşama girdim. Ama hemen erken aşamada en küçük bir yanlışın ağır sonuçlar doğuracağı bir zamanda ciddi girişimler yapmak ve insanlarla ilgilenmek zorunda kalarak, kumanda etmenin ve disiplin kazandırmanın ilkeleri ile herkesin anlayacağı ilkelerle davranmak arasındaki farkı kavramaya başladım. Bunlardan birincisi ancak bir askeri gösteride işe yarıyordu ama gerçek yaşamla ilgili olarak hiçbir değeri yoktu ve hedefe ancak birbiriyle örtüşen birçok amacın birlikte göstereceği güçlü çabalar yoluyla varılabilecekti. ... Daha önce benimsediğim devlet disiplini olarak neye inandıysam hepsini kaybettim. Bir anarşist⁴ olmak üzere hazırladım” (McKay, 2012; Dugatkin, 2011: Önsöz).

İrkutsk'dan 1867'de ayrılarak St.Petersburg'a döndü ama askeri görevlerini bıraktıysa da, devlet hizmetlerinden kendini soyutlayamadı. Merkezi İstatistik Komitesi üyesi oldu. Bu görev çok az bir iş yüküne sahipti; aynı zamanda da İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin fiziki coğrafya seksiyonunun sekreteri olarak da çalışıyordu ve bu nedenle

⁴ Anarşizm, ansiklopedilerde ayrıntılı ve çeşitli şekillerde açıklanıyorsa da, kısaca, devlet yönetiminde merkezi yönetimin yerini kendi kendine yeterli kooperatif grupların alması gerektiğini savunan, düzen ve otoriteyi reddeden siyasal harekettir; ancak bu değişimin silahlı mücadeleyle gerçekleşmesinden yana değildir. Çok basit bir ifadeyle “yasadışı” olarak tanımlanan bu durum yalnızca yönetimi değil fakat her türlü egemenliği ve gücü de reddeder (Özgüç, 2006: 45).

coğrafya araştırmaları üstünde yoğunlaşabiliyordu. Burada çalışırken de David Page'in *Philosophy of Geology*'sini (Jeolojinin Felsefesi) tercüme etti. Üniversiteye de kayıt yaptıırıp devam etti ama mali sorunlar yüzünden mezuniyet için gereken işlemleri yerine getiremedi.

Pyotr 1868-1870 arasındaki dönemde tümüyle coğrafi çalışmalara yoğunlaşmıştı. Bu bağlamda Asya'nın dağları ve son buzul döneminin ardından Asya'nın yerşekillerinin biçimlenmesi üzerine orijinal teorilerini geliştirdi. Bu teoriler, yukarıda sözü edilen gezilerin Kropotkin'in düşüncelerini fazlasıyla beslemesi ve birkaç yıl içinde de meyvelerini vermesiyle ortaya çıkmıştı: Asya'nın merkezi platosunun bir zamanlar Bering Denizi'ne doğru uzanan bir kara kütlesi, etrafını çevreleyen plato ve dağ sıralarının ise Buzul Çağlarını izleyen erime dönemlerinde meydana gelmiş sedimanter taraçalar olduğunu ileri sürüyordu.⁵

Asya'nın o zamana kadar varolan haritalarının Rusya'nın fiziki formasyonunu tamamen yanlış yansıttığını, ana yapısal hatların daha önce –kahramanı Alexander von Humboldt da dâhil- çoklarıncaya sanıldığı gibi kuzey-güney ya da doğu-batı doğrultusunda değil, gerçekte tıpkı A.B.D.'ndeki Kayalık Dağlar gibi, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzandığını 1873'de önemli bir yazı yayımlayarak kanıtladı. Böylece yalnızca tasvirle yetinmekle tatmin olmayan Kropotkin, nedenleri de ortaya koyuyordu.

Asya'nın fiziki coğrafyası üzerine Rusça hazırladığı büyük monografya "*Çaykovsky Devrim Dairesi*" (Tchaykóvsky/Chaikovskii Circle) üyesi olarak tutuklanması nedeniyle bitirilmeden kaldıysa da, Batı Avrupa'da o zaten *Petermanns* (Geographische) *Mitteilungen* dergisinde çıkan makaleleriyle çoktan tanınıyordu (Kropotkin, 1867; 1872; Dugatkin, 2011: 22-23; Morris, 2012: 33-45).

Yaşamı üzerinde önemli derecede kontrole sahip olan babasının 1871 yılı sonbaharında ölümünün ardından, Pyotr, nihayet kendi yaşamı üzerindeki kontrolü ele geçirebilmişti. Bu sırada, kamu hizmeti görevinden ayrıldığıında, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği ona (onun yaşındaki birisi için büyük bir onur olan) genel sekreterlik görevini önerir. Bu derneğin Fiziki Coğrafya Seksiyonu'nda zaten daha önce sekreter olarak çalışmış olmakla birlikte, Kropotkin daha sonra tüm derneğin başında yapacağı kariyeri boşa geçirilmiş olarak değerlendirerek, teklifi reddeder.

Bununla birlikte, dernek hesabına, 1871'de Finlandiya ve İsveç'de buzul depolarını araştırmıştı –zaten sekreterlik teklifini de böylece almıştı. Bu araştırma sırasında o kadar büyük miktarda bilgi toplamıştı ki bunlar bölgenin fiziki coğrafyası üzerine yazılacak bir kitabın sayfalarını dolduracak kadar fazlaydı. Aslında bu durum Finlandiya ve İsveç'in coğrafyası kitabının da ötesine uzanıyor, coğrafyanın Rus köylülerinin

⁵ 1903'de John Keltie ona bu konularda bir konferans önermiş ve 1904'de de bu tezleri *Geographical Journal*'ın 23'üncü sayısında "The desiccation of Eur-Asia" başlığıyla yayınlanmıştı. Asya'nın yerşekilleriyle ilgili başka yazılarından örneğin "The orography of Asia" *Geographical Journal*'da; *L'Orographie de la Sibérie* de Brüksel'de yayınlandı.

yaşamını nasıl iyileştireceği üzerine genel ve uygulamalı bir rehber halini alıyordu. Böylece, bundan sonra asıl görevinin yeni keşifler peşinde koşmak değil, varolan bilgilerin halk arasında yayılmasını sağlamaya yardımcı olmak olduğu inancıyla St.Petersburg'a geri döner ve devrimci partiye katılır.

Kropotkin, tam bu sıralarda gazetelerdeki Paris Komünü haberlerinin etkisiyle, 1871 Fransız-Prusya savaşı sırasındaki işçi hareketleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Yaşamının bu dönüşüm evresinde, işçi hareketleri hakkında daha çok şey öğrenmek için yurtdışına seyahat etmeye karar verir. Bu arada Paris Komünü'nün başarısızlığa uğraması sonucunu üyelerinin çoğu İsviçre'ye iltica etmiştir. Kropotkin 1872 Şubatında Zürih Üniversitesi'ne bir aylık bir ziyaret yapmak ister. Orada anarşist, sosyalist ve komünistlerle tanışır ve ziyaret üç aya çıkar. Jura Federasyonu'nda küçük bir topluluk olan anarşist saat yapımcılarını ziyaretinden sonra da anarşist bir sosyalist bakış açısı benimsemesi gerektiğine iyice karar vermiştir. Trenle Varşova ve Krakow üzerinden St.Petersburg'a dönüşünden sonra Herbert Spencer'in sosyoloji, evrim ve psikoloji üzerine çalışmalarını Rusçaya çevirmekle uğraştı (ancak fikirleri tam uyuşmuyordu). Ama bu arada, daha önce belirtilen, Asya'nın dağlarının yönü üzerine çalışmalarını onun Rusya coğrafya toplumu içinde başarı kazanmasını sağlamışlardı.

DEVRİMCİ HAREKETLER VE HAPİSHANE GÜNLERİ⁶

İsviçre'den dönüşünün ardından, Kropotkin, Jura Federasyonu'nda edindiği bilgileri başkalarıyla paylaşmak için sabırsızlık içindeydi ama koşullar riskliydi; güvenebileceği insanlar bulmak zorundaydı. Bu güveni, devrimci bilinci tüm Rusya'ya yaymak için özellikle öğrenciler arasında kurulmuş olan (ve adını bir kimya öğrencisi olan kurucusu Nikolay Tchaykóvsky'den alan) "*Çaykovsky Devrim Dairesi*" (Tchaykóvsky/Chaikovskii Circle) denilen örgütte buldu. Ancak onun *Daire*'deki birçok liderden farklı ideolojik görüşleri vardı ve *Daire*'nin üyelerinin çoğundan 7-10 yıl daha yaşlıydı. Kropotkin'in asil kökeni nedeniyle uyum sağlayamayacağına inanılsa da, kısa sürede onun ruhen genç ve siyasal olarak da kendilerine benzediğini anlamışlardı. Zaman içinde *Daire*'nin üyeleri olan gençler doktor, doktor asistanı, öğretmen, hatta tarım emekçileri, nalbant, oduncu ve benzeri gibi görevlerle köylülerle temas kurmak ve yaşamak üzere köylere dağılmışlardı.

1874 Martında öğrencilerin kaldığı bir apartman polis tarafından basıldı ve P.A.Kropotkin tarafından yazılmış devrimci manifestonun kopyaları bulundu. Bu manifesto Pyotr'un ilk önemli politik beyanatı olsa da, polis onun tüm *khozhdenie v narod*'un (halk harekâtı) lideri olduğu sonucuna vardı. Kropotkin hemen ülkeden ayrılmayı düşündü ama ay-

⁶ Özellikle belirtilmedikçe, bu kısımda kullanılan kaynaklar: Peter Kropotkin Memoirs; Marshall, 1992; Dugatkin, 2011; Potter, 1983; Alexandrovskaya, 1983; http://www.geocities.ws/anarsistbakis/others/kropotkin_krono.html; Peter Kropotkin, Movimento Anarchico Italiano - <http://home.onestop.net/tamagogino>.

ılmadan önce İmparatorluk Coğrafya Derneği'ne Finlandiya üzerine ve başka çalışmaları hakkında bir sunuş yapmak istiyordu. Derneğe Rusya'nın buzul tabakasının uzantısı üzerine de açıklamalar yapacaktı. Bu konudaki fikirleri coşkuyla karşılanmış ve Derneğin başkanlığına aday gösterilmişti. Bundan onur duysa da, Pyotr hapse atılma korkusu içindeydi.

Sunuşun hemen ardından eve dönüp riskli olan her şeyi yok eder ve ayrılmak üzere tüm eşyalarını paketlenmiş halde hazırlamıştır. Ertesi sabah erkenden hemen kaçması için uyarılır. Arabaya biner binmez, işçilerle dolu olan başka bir araba ona yaklaşır. Tutuklanmaktan kaçan işçilerin yardımına ihtiyaçları olabileceğini düşünen Pyotr, işçilerle konuşmak üzere arabasından iner inmez işçilerin arabasından bir grup polis çıkar ve Pëtr'i Prens Pyotr Kropotkin olarak değil de, anarşist köylü Borodin olarak tutuklarlar.

Kropotkin İmparatorluk Coğrafya Derneği'nde sunuşunu yaparken polis apartman dairesini araştırmış, içerde o ve diğerlerinin neler yaptıklarına dair deliller olan günlüğünü, birçok kitabını ve yazılarını bulmuşlardır. Pyotr ayrıntılı bir şekilde sorgulandıysa da herhangi bir bilgi vermeyi reddetmişti ama aleyhine tanıklık etmeleri için rüşvet verilen köylülerin ifadesi sonucunda Kropotkin Nisan ayında kötü bir üne sahip olan ve Rusya'nın Bastille'i denilen Peter ve Paul Kalesi'ne (Hapishanesi) nakledilir. Bu kaledeki koşullar bir mahkûmun yaşama arzusunun kıracağı biçimde ayarlanmıştır. Hücreler nemli ve rahatsız edicidir; mutlak bir ışıksızlık ve sessizlik vardır. Mahkûmlar birbirinden tamamen ayrılmış, böylece Pyotr haftalarca insanlarla hiçbir iletişimi olmadan kalmıştır.

Hapishanede yazı yazmaya izin verilmiyordu; Pyotr gibi bir entelektüel için bu büyük bir cezaydı ve akıl sağlığını korumasına yardım eden yalnızca iki faaliyeti vardı: okumak ve egzersiz yapmak. Pyotr'un okuduklarının büyük bir kısmı bilim ve tarih üzerineydi ve bunlar kız ve erkek kardeşleri tarafından sağlanıyordu (hapishanenin izniyle). Bir gün serbest kalacağı umuduyla zihinsel ve fiziksel olarak sağlıklı kalmak için hem coğrafya konusundaki raporları üzerinde çalışırken hem de egzersiz (bir köşeden diğer köşeye on adımı günde 150 kez tekrarlayarak bir *verst* –yani 1 km kadar- yol yapıyor ve bunu günün çeşitli saatlerinde 7 keze çıkarıyordu) yapmaya da özen gösteriyordu. Kardeşi Sasha'nın Çar nezdinde girişimi ve Rusya Bilimler Akademisi'nin (Pyotr'a göre muazzam kütüphanelerini onun hizmetine sunmuşlardı ki bunlar arasında İsveç Jeoloji Araştırmaları yayınları da vardı) desteğiyle yazmasına izin çıktı ama bu yazım gün batımına kadar sürecekti. Coğrafya Derneği de cezaevi otoritelerini Pyotr'un hergün uzun saatler boyunca birçok coğrafya makalesi üzerine yazması ve çalışması için özel izin vermeye ikna etmişti. Sonuç ise 1876 yılında basılacak olan buzul çağlarına ilişkin kapsamlı bir çalışma oldu (*Researches on the Glacial Period* başlıklı, 100'den fazla elle çizilmiş harita içeren muhteşem çalışma).

Umudunu kaybetmeye başlayan Kropotkin'in mahkûmiyetinin ileri aşamalarında ağabeyi Saşa tutuklanmış ve Sibirya'ya gönderilmiştir. Bu olay ve hâlâ bir iddianame hazırlanmamış olması yüzünden sağlığı bozulmaya başlamıştı. Duygusal ve fiziksel olarak çöken Kropotkin "*bu-zul soğuşundan dayanılmaz sıcaklığa dönüşen hücre iklimi*" yüzünden iyice hastalanmış, şiddetli bir tür iskorbit hastalığına yakalanmıştı (daha sonra dişleri dökülecektir). Serbest bırakılması girişimleri kızkardeşi Yelena tarafından sürüdürüldüyse de, ancak 24 Mayıs 1876'da Peter ve Paul Hapishane hastanesine yatırılması kabul edildi. Böylece Pyotr'un yaşama koşulları iyileşti; artık arkadaşları ve ailesiyle görüşmesi serbest bırakılmıştı. Yaşam koşullarındaki iyileşmeye rağmen, Pyotr'un sağlığı kötüleşmeye devam ediyordu. Yeni hücresi 2 yıl kaldığı Peter ve Paul Kalesi'ndekinden oldukça küçüktü (dört adım genişliğindeydi) ve günlük yürüme rutinini gerçekleştirmeye çalışırken başı dönüyordu. Kısa bir süre sonra, klostrofobi (kapalı yerlerde bulunmaktan korkma) rahatsızlığı başgösterdi.

Kızkardeşi hapishane doktorunu sağlığı iyileşinceye kadar Pyotr'u askeri hastaneye sevk etme konusunda ikna etmeyi başardı. Mayısta St.Petersburg Askeri Hastanesi'ne nakledildiğinde, sonunda akli ve bedensel sağlığının iyileşmesi için gerekli olan tıbbi yardıma ulaşabilmişti. Kendisini daha iyi hissetmeye başlamış ama bunun doktorları tarafından farkedilmesine izin vermemişti. Güvenlik hastanede çok daha gevşekti ve Pyotr da hemen bir kaçma planı üzerinde çalışmaya başladı.

Haziran sonunda, Pyotr hastane alanında yaptığı günlük yürüyüşü sırasında kaçmaya dayanan ayrıntılı bir plan hazırlamıştı. Diğer birçok kişi gardiyanların dikkatini çekerek sahilin kaçış için uygun olmasını sağlayacak ve Pyotr binek arabasıyla kaçacaktı. Kaçma günü geldiğinde planlar altüst oldu ve kaçış gerçekleşemedi. Bu, aslında Pyotr için bir şans oldu: çünkü bir köylü konvoyu kaçış yolunu kapatmıştı ve eğer kaçmaya kalkmış olsaydı, tekrar yakalanması neredeyse kesindi.

Sonraki 24 saat boyunca Pyotr'un arkadaşları yeni bir kaçış planı hazırlamak için büyük bir çaba harcadıktan sonra, onu haberdar edebilmek amacıyla bir kol saatinin içine planın yazılı bir özetini sakladılar. Pyotr'un yakın arkadaşlarından birisi onu ziyaret ederek saati hediye olarak verdi, Pyotr'a da saati dikkatlice incelemesi söylendi. Ertesi gün herşey planlandığı gibi gitti: hapishaneden kaçtı ve işbirlikçilerinden hiçbirisi de yakalanamadı. O akşam, grup St.Petersburg'un en lüks restoranlarından birinde (*Donon*) bunu kutladı. Polisin onları burada aramayacağını tahmin ediyorlardı (ve doğru çıktı bu tahmin). Ama kaçış konusunda çıldıran Çar ve polis St.Petersburg'un heryerine yüzlerce resmini astırdılar.

Bir sonraki gün, bir başkasına ait pasaportla Pëtr Kropotkin Rusya'yı Finlandiya sınırından terk etmişti. Finlandiya'dan İsveç'e geçti, oradan da bir İngiliz buharlı teknesiyle İngiltere'ye Hull'a geldi ve Edinburgh'a geçti. Ancak bu yolculuk kötü hava koşulları nedeniyle oldukça zor ge-

cecekti. Anılarında “İngiltere kıyılarına yaklaşırken Kuzey Denizi’nde bir fırtına patlamıştı. Ama fırtınayı mutlulukla karşıladım” diyor.

“Yurt dışında birkaç aydan fazla kalmayı düşünmüyordum. Kaçışla ilgili gürültü patırdının geçmesine ve biraz da sağlığımla düzeltmeme yeterli bir zamandı bu. Rusya’dan kaçarken kullandığım Levashóff adıyla ülkeye girdim ve ayak izimi hemen bulacaklarını düşündüğüm Rus elçilik casusları nedeniyle Londra’dan uzak durarak, ilk önce Edinburgh’a gittim. Ama bir daha Rusya’ya dönemeyecektim”.

İngiltere’de iş arayışına girişen Kropotkin bir fırsat bulamadı. Kardeşiyle birlikte daha ilk sayısından itibaren düzenli olarak izledikleri “Nature” dergisine keşif gezileri hakkında İngilizce bir mektup yazdı. Bazı düzeltmeler dışında İngilizcesinin iyi olduğu söylenmişti. Bu dili Rusya’da çeviri yaparken kitaplardan öğrenmiş olduğu için telaffuzunun çok kötü olduğunu belirtmesine rağmen takma adla (Mr. Levashóff) Londra’da çıkan Nature dergisine kitap takdimcisi konumunda atandı ve 1877’de Londra’ya taşındı. Her zaman kendisini sıcak karşılayan editörlerden Mr. John Scott Keltie “notlar kısmını arttırmak istediklerini, bunlar üzerinde çalışmasını ve her pazartesi gelmesi”ni istedi.

Bu işin kalıcı olacağını düşünürken çok ilginç bir gelişme oldu: bir gün derginin editörlerinden John S. Keltie Mr. Levashóff’a Pêtr Kropotkin’in “Finlandiya’nın jeoloji ve buzullaşması” ve “Asya’nın Orografisi”nin (kardeşi göndermişti bu kitapları) takdimini yapması teklifini getirdi. Bunun üzerine Pêtr da kendisinin Mr. Levashóff değil, Kropotkin’in ta kendisi olduğunu itiraf etti ve bu görevden (kitap takdimcisi) alınmasını istedi. Ancak zaten Kropotkin’in Rusya’dan kaçışından haberdar olan Keltie bu kitapları takma adını kullanarak yine de tanıtmasını istedi. Kropotkin bu göreve paralel olarak coğrafi çalışmalarına devam etti. Aynı yıl Nature dergisinde buzullarla ilgili yazısı çıktı.

Pêtr Kropotkin 1877 yılı Ocak ayında, henüz anarşist hareketin (*Anarkhiia*) tam anlamıyla gelişmediğine kanaat getirdiği Londra’yı terk ederek, tüm zamanını Jura Federasyonu’na ayırabileceği İsviçre’nin La Chaux-de-Fonds köyüne yerleşti. Burada kendisi gibi coğrafyacı olan Élisée Reclus ile tanıştı; sonraki yaşamlarında iyi arkadaş oldular ve sürekli yazıştılar. İsviçre’deki sürgün dönemi, aynı zamanda da Élisée Reclus’nün en büyük coğrafi eserine başladığı dönem olmuştu. *Nouvelle Géographie Universelle* (Yeni Evrensel Coğrafya) adlı bu eserin Sibirya ve Rusya Asyası’nı konu alan altıncı cildine İsviçre’de geçirdiği yıllarda Kropotkin’in de çok büyük katkısı olmuştu (Ferretti, 2011: 218).

Kropotkin, Federasyona geri döndüğünde, 1872’de gördüğü enerjinin büyük ölçüde kaybolduğunu fark etmişti. Sorunlar esas olarak federasyondaki liderlik yokluğundan (Bakunin’in ardından) kaynaklanıyordu. Kropotkin 1878 yılının büyük kısmını Jura Federasyonu’nu güçlendirmek için uğraşmakla geçirdi. Ama tüm kargaşanın ortasında âşık oldu ve 1879’da, 39 yaşında, İsviçre’de yaşayan Rus göçmeni Sophie Ananiev ile evlendi. Her ne kadar kısa sürelerle Avrupa’da dolaşırsa da

(Ghent'deki Evrensel Sosyalist Kongresi ve Londra'daki Anarşist Kongresi'ne katılımı da dâhil) 1881 yılına kadar İsviçre'de yaşadı.

Bu yıllar boyunca, Kropotkin dergicilikte de faaldir. Jura Bülteni'nde yazmanın yanısıra, *Arbeiter Zeitung*, *L'Avant-Garde*, *La Justice* için de çalışmalar yapar. Kropotkin, eşi ve Reclus'nün yardımıyla, yıllarca sürecek olan, 1879'da Cenevre'de kurduğu ama Paris'te 1881'den itibaren yayınlanan kendi dergisi *La Révolté*'yi çıkarmaya başlar. Bu makalelerin içerikleri ekonomi üzerine siyasi saptamalardan şiddet kullanımı üzerine tartışmalara kadar uzanır. Birçok dilde yayınlanan derginin Fransızca yazılarını Reclus 1885'de Kropotkin Fransa'da Clairvaux hapisanesindeyken *Paroles d'un Révolté* başlığıyla kitap halinde yayınlar (bu iki bilim insanını birlikte ele alan yazı/kitaplar da vardır. Örneğin: Stoddart, 1975; Knowles, 2003; yazışmaları Ferretti, 2011 vb. gibi).

1881 yılının Mart ayında Çar II. Alexander'ın suikastle öldürülmesinin ardından, bu olay toplumsal devrimin yakınlaşmasının bir işareti olarak görülür. Suikasti Rusya'da sayısız idam izler. Kropotkin bunlara karşı kitlesel protestolar yapılması için çağrıda bulunur. Pyotr'un Çar'ın infazını desteklemesinin yanısıra yaptığı protesto çağrıları, Ağustosta eşiyle birlikte İsviçre'den sınırdışı edilmesine yol açar. Hemen hemen aynı dönemde, yeni Rus Çarı III. Alexander Kutsal Kardeşliği kurar. Bu devrimcilere karşı saldırılara başlamak üzere oluşturulmuş gizli bir örgüttür. Kardeşliğin ilk eylemlerinden birisi iki kişi için infaz emri çıkarmaktı. Birisi *Narodnaia Volia* üyesi Lev Gartman için, öbürü ise Pyotr Kropotkin için. Şans eseri bu gizli plandan haberdar olan Kropotkin bunu gazetesinde, Londra'nın *Times*'inde ve Newcastle'in *Chronicle*'inde açıklar. Güç durumunda kalan Rus hükümeti tüm ajanlarını geri çağırır. Bu olay, Kropotkin'in Rusya'ya geri dönmeme kararını almasına yol açar; İngiltere'de dersler verir ve birçok dergi için makaleler yazar.

Etkileyici bir şöhret kazansa da, Kropotkin İngiltere'de mutlu değildir.⁷ Bu ülkede ne işçi sınıfı hareketinin, ne de katılabileceği dikkate değer herhangi bir toplumsal örgütlenmenin olmadığını düşünmektedir. Anarşist ve sosyalistler bavullarını çoktan toplamış ve Nice'e (Fransa) gitmişlerdir. Ekimde Fransız şehri Thonon'a gider. Ne yazıkki, anarşist olarak ünü onun önünde gitmektedir. Fransız anarşistleriyle hiçbir bağı olmamasına rağmen tutuklanarak, (artık varolmayan) Enternasyonal'le (Uluslararası Emekçi Erkekler Derneği) olan ilişkileri nedeniyle beş yıl hapse mahkûm edilir.

⁷ İngiltere'de bilimsel dergilerle temas kurmuş, makaleler ve kitap takdimleri yaparak karnını doyurmaya çalışmıştı. Rusya'dan yanında hiçbir şey olmaksızın çıkmıştı; zaten malı-mülküne de el konulmuştu. Yaşamının sonuna kadar yalnızca bilimsel yazılarından kazandıklarıyla geçinmeye devam etmiş, emeğinin anarşist hareket içinde herhangi bir şekilde yer almasını reddetmişti ama çoğu kez de umutsuz bir yoksulluk içinde kalmıştı. Ancak İngiltere onu depresyona sokmuştu: "*Renksiz bir yaşam, havasız atmosfer, güneşsiz gökyüzü bana sanki hapisteymiş etkisi yapmıştı. Havasızlıktan boğuluyor, çalışmıyordum*" demişti (Young, 2011; Movimento Anarchico Italiano-<http://home.onestop.net/tamagogino>). 1911'de Brighton'a taşındığında "*aktif bir yaşamın sıkıcı sonucuna benziyor*" demişti (Woodcock ve Avakumović, 1950: 387).

Onu kurtarmak için gösterilen etkili uluslararası çabalara rağmen, Kropotkin 1883-1886 arasında üç yılını Fransız hapisanelerinde (önce Lyon'da, sonra Clairvaux'da) geçirir. Yazar Victor Hugo, bir grup İngiliz parlamenter, onlarca üniversite profesörü, British Museum'un önde gelenleri, Encyclopedia Britannica'nın editörleri harekete geçerler ve de esrarlı bir İngiliz dost Fransız hükümetine Kropotkin'in bırakılması için büyük paralar teklif eder. Pyotr'un bu dönemdeki en önemli destekleyicilerinden birisi Élisée Reclus'dür. Reclus, Kropotkin'e bilimsel eserleri ulaştırırken, onun yaşam koşullarını da iyileştirmek için uğraşmıştır. Ocak 1886'da, Fransız hükümeti Pyotr'un ülke dışında olmasının daha az tehlikeli olacağına karar verir ve en kısa zamanda ülkeyi terk etmek koşuluyla serbest bırakılır.

Hapisten serbest bırakılmasından çok sonra, Kropotkin İngiltere'ye döner. Hapishanede geçirdiği zaman düşünceleri üzerinde açıkça etkili olmuştur. Kropotkin Londra'daki bu ilk yazı oldukça güç bir dönem olmuştur (bu zamanı "gerçek sürgün" yılı olarak tanımlar). Devrimci eylemlere kalkışacak enerjisi kalmamıştır. Tek çocuğu olan Alexandra'nın doğumu ona büyük bir sevinç tattırdıysa da, 1887 yılının sonuna doğru Kropotkin kişisel nedenli iki sorunla karşılaşır. İlk olarak, karısı tifüs nedeniyle oldukça ağır şekilde hastalanmıştır ama sonunda iyileşir. İkinci olarak ise, siyasi suçlamalarla Sibiryaya sürgün edilen kadreşi Alexander (Saşa), on yıllık sürgünün ardından 45 yaşında Tomsk'da intihar etmiştir. Özellikle bu yıkıcı olmuştur, çünkü birbirlerine çok yakındılar. Bunu izleyen birkaç yıl boyunca, Kropotkin gücünün ve zamanının el verdiği ölçüde, İngiltere'de pek çok yerde (hapishanede iskorbit yüzünden tüm dişlerini kaybetmiş olmasına rağmen) dersler ve konferanslar verdi.

1890'lardaki on yıl içinde Kropotkin'in İngiltere'deki popülaritesi zirveye ulaşmıştı. O zamanın İngiltere'sindeki dikkate değer birçok entelektüelle arkadaşlığı vardı. Ama hastalığı yüzünden dersler vermeyi neredeyse tümüyle bıraktı. Ama düşünmeyi ve yazmayı sürdürüyordu. Özellikle insanlığın doğadaki yeri gibi temel konular Kropotkin'in bilim ve siyasetinin dokunduğu konulardı. "*Büceklerden insanlara kadar ... hayvan dünyası neyin iyi neyin kötü olduğunu İncil'e ya da Felsefeye danışmadan çok iyi bilmektedir*" diye düşünürken söylediklerini dinleyecek olanlara hitap etmek üzere 1897 Ağustosunda iki Amerikan ülkesine ilk yolculuğuna çıkıyordu. Bu iki ülkede de zaten tanınır durumdaydı ve A.B.D.'ye 1891'de davet edilmiş ama bu ziyareti gerçekleştirilememişti.

AMERİKA ZİYARETLERİ

İlk olarak Britanya Bilim İlerlemesi Derneği (British Association for the Advancement of Science) adına Kanada'ya davet edildi. Burada coğrafya ve evrimsel biyoloji olarak tümüyle bilimsel konularda (Asya'nın dağları, İsveç ve kuzey Finlandiya'nın buzulları gibi) konuşmalar yaptı. Aslında dikkati çok çekmesinin nedeni kısmen adının listede *Prens Kro-*

potkin olarak belirtilmiş olmasıydı. Kropotkin, bu hataya rağmen (bu unvanın kullanımından nefret ediyordu), özellikle demiryoluyla Toronto'dan Victoria'ya ve tekrar geriye yapılan yolculuğun her anından çok hoşnut kalmıştı. İzlenimlerini de *The Nineteenth Century* dergisinde izleyicilerine aktarmıştı (Kropotkin 1898: 494-514). Bu ilk Amerika gezisinde Kropotkin *Memoirs-Anılar*'ını yazma kararı almıştı.

Kanada'yı ziyaretinden sonra A.B.D.'ye geçti; New York, Philadelphia, Buffalo, Boston gibi Amerikan şehirlerini de dolaştı. New York'a geçerek dört ay kaldığı ve çok değerli coğrafi ve tarımsal gözlemler yaptığı, bilimsel konferanslar verdiği (Toronto, Detroit ve Washington'da ama bazılarında dinleyici azlığı düş kırıklığına uğratmıştı). Amerika'dan çok memnun, sağlığı düzelmiş ama finansal bakımdan tam bir fiyaskoyla ayrılmıştı (Avrich, 2011: 17).

Kropotkin zamanının büyük kısmını yazmakla geçiyordu. Birçok devrimci yayın için devamlı yazmasının yanısıra, üç ayrı kitap üzerinde de çalışmaları devam ediyordu: *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler; Karşılıklı Yardımlaşma* ve *Ahlâk*. Bu kitap ve makalelerinde toplumda anarşist-komünist (kendisi komünist sözcüğü yerine çoğu kez "kollektivizm"i kullanmayı tercih ediyordu) bakışı geliştirmeye çalıştı.

Kropotkin, ilerleyen yıllarında, gözlüklerinin arasından açık mavi gözlerinin dinginlik ve keskinlikle baktığı, ışıltı veren, nazik bir filozof-bilim adamı olarak hatırlanacaktı. Geniş alnı ve beyaz fırça sakalıyla karşılaştığı herkesi ilk bakışta etkileyen büyük bir entelektüel güç idi –ama en küçük bir kendini beğenmişlik ya da üstünlük duygusu olmaksızın.

Nezaketi ve asil davranışları her ilişkide kendini belli etse de, tepeden bakan aristokratlardan değil ama aralarına mesafe koymadığı sıradan insanların da gerçek sevgilisi olmuştu. İster bir bilimsel dernekte ya da bir anarşist gruba konferans verirken olsun, isterse aristokratlarla ya da emekçilerle yemekte buluşsun, her amında basit, sıcak, içtenlikle davranan bir insan olmuştu.

Ancak Kropotkin'in *Ekmeğin Fethi* (*The Conquest of Bread* ilk olarak 1892'de Paris'te *La Conquête du Pain* olarak basılmıştı) ile *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler* (*Fields, Factories and Workshops*) kitaplarında tarıma ve özellikle sanayiye (Tarım ve Sanayiye "iki kızkardeş" sanat olarak görür: 1888: 513) atıflar yaparak Amerikan ekonomik ilerlemesine övgü yağdırıyordu (Avrich, 1972: 120). Ama Amerikan toplumunun zaafına da gözü kapalı değildi: öyle ki hem kapitalist sistemi hem de hükümetin güç istismarını keskin biçimde eleştiriyordu:

Amerika, sadece özgürlük için dünyada yazılı tüm garantilerin verildiği, diktatörlük ve en kötü şekliyle baskıya karşı korumanın ise olmadığını gösteren bir ülkedir. Orada siyasetçiler toplumun yüzkarası olarak bakılır hale gelmişlerdir. Dünya halkları derin bir tatsızlık içine girmişler ve sosyal demokratların Devleti yeni bir baskı makinesi haline gelmeyeceği şeklinde verdikleri sözden de teskin olmamışlardır (Woodcock ve Avakumović, 1990: 269).

Kropotkin'in Amerika'ya yaptığı ilk gezinin en önemli sonuçlarından birisi kısa süre içinde bir klasik haline dönüşen, ilk 46 yıllık anılarını içeren otobiyografisinin yayınlanması olmuştur. Anılarının basılması konusunda *Atlantic Monthly* ile yaptığı anlaşma onu sevindirmişti. Ama 1898 Eylülünden 1899 Eylülüne kadar yayını süren otobiyografinin "*The Autobiography of a Revolutionist*" (*Bir Devrimcinin Otobiyografisi*) başlığı Kropotkin'i hiç memnun etmemişti. "*Around One's Life*" olarak değiştirilme isteği sümenaltı edilmiş ve 1899'da kitap halinde basımında "*Memoirs of a Revolutionist*" (*Bir Devrimcinin Anıları*) başlığının kullanılması da onu aynı derecede mutsuz etmişti. Reclus ise başka bir başlık önerir: "*Memoirs of a Anarchist-Bir Anarşistin Anıları*" (*Anılar'ın Türkçeye de çevrilmiş olduğunu hatırlatalım*).

1901 yılında Kropotkin bir kez daha Amerika'yı ziyaret eder. Bu kez vereceği konferanslar dizisi Rus edebiyatı üzerinedir⁸. Önce Boston'a gider ve Massachusetts'de bir ay kalır. Bu süre boyunca, Harvard da dâhil, birçok yerde konuşmalar yapar. Hatta bir konferansında katılımcıların Rusça, Fransızca, Almanca ve İtalyanca sordukları soruların hepsine Kropotkin aynı dillerde cevap verir (Avrich, 2011: 20). New York ve Pittsburgh'dan sonra gezi Chicago'ya devam eder. Madison'daki Wisconsin Üniversitesi'nde "Turgenyev ve Tolstoy" üzerine konuşması her yanıyla bir başarı olur (Woodcock ve Avakumović, 1950: 286-287). Sonra İngiltere'ye hareket etmek üzere New York'a gider. Amerika'ya bu ikinci gezi de birincisi gibi büyük bir başarıdır ve A.B.D.'nde büyük bir ilgi ve saygıyla karşılanmıştır ama çeşitli rahatsızlıklar ve gribe yakalanması dönüşünün zorlu geçmesine yol açmıştır. Ayrıca da, kendisine göre bu gezi yüzünden, bir de kalp krizi geçirir.

Bu yolculuk aynı zamanda Amerika'ya son gezisi olacaktır. Çünkü Kropotkin'in dönüşünden dört ay sonra Başkan McKinley kendisini anarşist ilan etmiş Czolgosz adlı birisi tarafından öldürülmüştür ve kısa sürede bu adamın Kropotkin ve Emma Goldman'ın⁹ ekibinden olduğu dedikodusu yayılır. Tamamen uydurma bu söylentiler Kropotkin'i derinden yaralar. McKinley'in ölümünün ardından, 1903'de Kongre'den çıkarılan bir yasayla anarşistlerin A.B.D.'ye girmesi yasaklandığından, Kropotkin'in ülkeye üçüncü bir gezisi olamayacaktır.

Her ne kadar Kropotkin Yeni Dünya'ya bir daha dönemese de, etkileri kendisini hissettirmeye devam edecektir: kitapları yayınlanmayı,

⁸ Rus edebiyatı üzerinde yaptığı konuşmalar daha sonra *Russian Literature* adı altında kitap olarak yayınlanmıştır (New York, 1905).

⁹ 1869'da babasının ikinci evliliğinden istenmeyen bir çocuk olarak Rusya'da bir Yahudi gettosunda doğan Emma Goldman bir düşünce insanından çok bir anarşistti. Aile onu üvey kardeşiyle birlikte zaten Rocherter'da yerleşmiş diğer üvey kardeşinin yanına Amerika'ya göndermenin daha hayırlı olduğuna karar vermişti. Emma, kısa sürede, Amerika cennetinin en azından yoksullar için dünyadaki cehennem olduğunu kavramış ve anarşizme yönelmişti ("Kızıl Emma" olarak da anılan Goldman, Marshall'ın deyişiyle, "*En Tehlikeli Kadın*", 2008: 396). Kendisi Kropotkin'in özellikle Amerika ziyaretinden sonra iyi bir izleyicisi olmuş, Rusya'ya döndükten sonra onu orada ziyaret ederek zayıflayan sağlık durumu hakkında yazılar yazmıştır.

posterleri çeşitli örgütlerde asılı kalmayı, adına gruplar oluşturulmayı ve benzeri hareketleri izlemek söz konusuydu. 1923'de Joseph Ishill onun anısına bir kitap çıkarır; 1931'de Chicago'da yine bir anı kitabı çıkar; Max Nettlau'nun düzenlediği seçilmiş mektupları Detroit'de yayınlanır. 1960'larda ise Kropotkin'e ve doktrinlerine ilgi yeniden büyümüştür ve yeni nesil idealistler üzerinde izlerini görmek mümkündür (örneğin "*anarşist teori bir coğrafi teoridir*" tezini savunan Richard Peet yönetimindeki *Antipode* dergisi bazı sayılarını Kropotkin'e ilişkin yazılara ayırmıştır: birkaç örnek Peet, 1975; Garcia-Ramon, 1978; Horner, 1978 ve benzeri gibi).¹⁰

Belki de toplumsal devrimin yaklaştığını hissederek, Kropotkin Rus siyasetiyle yeniden ilgilenmeye başlar. Rusya'da 1905 yılında, Kropotkin'e yeni toplumsal düzenin yakın olduğu umudunu aşıl原因 bir toplumsal ayaklanma yaşanır. 1905 ve 1907 yılları arasında, anarşistlerin Rus devriminde nasıl bir tutum izleyeceğine dair bir dizi toplantılar düzenlenir. Kropotkin anarşist davaya yardımcı olmak için Rusya'ya gitmeyi bile düşünmüştü ama en sonunda Rus Devleti devrimi bastırma-yı başardı. Bu da Kropotkin'de derin bir ümitsizliğe yol açtı. Devrimci faaliyetlerdeki olası zayıflıkları görmeye başladı. Bu ise radikal dergicilikten geri çekilerek, kendisini tamamen kitap yazmaya adanmasına götürdü. Bu zaman zarfında, Kropotkin bir bilim insanı olarak enginliğini ortaya koyan, Rus edebiyatı ve Fransız Devrimi üstüne kitaplarını yayınlamıştı.

Solda, Kropotkin'lerin Londra'daki evi (günümüzde) ve üzerindeki işareti, 6 Crescent Road, Bromley (Young'dan).

Brighton & Hove'da Metro 49 hattında Bus 650 Mart 2005'den beri *Prince Pêtr Kropotkin* adını taşıyor.

Sağlık durumu kötüleşmeye başlayan Kropotkin Londra'dan daha sıcak bir iklime sahip Brighton'a gitmeyi denedi. 1908 yılında, nemli İngiliz kışından kurtulmak için kış aylarını İtalya ve İsviçre'de geçirmeye başladı. 1913 yılında, İsviçre yetkililerini devamlı olarak İsviçre'de ikamet etmesine izin vermeye sonunda ikna etmişti. Ona bu izni tüm anarşist faaliyetlerden uzak kalması koşuluyla verdiler.

¹⁰ Anarşizmin coğrafyadaki etkisinin günümüze kadar durumunu ele alan çalışmalar da yayınlanmıştır. Örneğin Simon Springer (2013) "*Anarchism and Geography*" adlı makalesinde konuya kısa bir bakış yapmaktadır. Bu yazı Mehmet A.Toprak (2018) tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

1912 Şubatında, Lena altın madeni işçileri (Pyotr'un daha önce ziyaret ettiği) daha iyi çalışma koşulları talebiyle grev başlatmışlardı. Grevi kırmak için, askerler insan kalabalığının üzerine ateş açtılar, bu olayı protesto etmek için diğer altın madencileri de greve gittiler. Ama daha devrim başlamadan I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi herşeyi kesintiye uğratmıştı. 1914-1917 Kropotkin'in I. Dünya Savaşına karşı aldığı tavır oldukça açıktı. Tüm ülkelerin Almanya'ya karşı birleşmesini savunuyordu. Herkese Fransa'nın Almanya'dan korunması gerektiğini söylüyordu. Bunun sebebi ise, Fransa'nın toplumsal eşitlik ve özgürlük konularında dünyaya esin kaynağı olacak bir ülke olduğuna inanmasıydı. Almanya'yı ise insanlığın kurallarına saygısı olmayan "Hun orduları" olarak niteliyordu. Sağlığı izin verdiğinde, Almanya'ya karşı düzenlenen mitinglerde konuşmalar yapıyordu. Kropotkin'in heyecanı Almanya yenilebilirse ortaya çıkacak ihtimallerden kaynaklanıyordu. Bu tür bir savaşı takip edecek yeniden yapılanma sürecinin toplumsal değişim için ideal koşulları ortaya çıkaracağına inanıyordu. Kropotkin için Almanya'ya karşı savaş devlete karşı savaş demekti.

ÜLKEYE DÖNÜŞ

Şubat 1917 olayları hemen hemen herkes için bir sürpriz oldu. Rus Devrimi, Kropotkin ve diğerlerinin yıllardır yazdıkları gibi oluşan, kendiliğinden olan bir devrimdi. Devrimin başarılı olduğu belli olduğunda, Rusya'ya dönmek için hazırlıklara başladı. Almanya'ya karşı savaşın hâlâ önemli olduğu konusunda insanları uyarıyordu. Ancak savaş bittikten sonra, yeni Rus toplumu güvenlik içinde olabilirdi. 30 Mayıs 1917'de Kropotkin Petrograd'a vardı. Bu sıralarda birçok devrimci geri dönüyor olsa da, Kropotkin'in ünü büyük bir kalabalığın onu karşılamak üzere toplanmasına neden oldu. Hatta yeni hükümet onu karşılamak üzere temsilciler gönderdi. Bu fırsatı kullanarak, devrimcileri yücelten ve Rusya'nın Almanya'ya karşı savunulmasını destekleyen uzun bir konuşma yaptı. Rusya'nın tüm yurttaşlarına ve uluslarına eşitliği garanti eden tarihteki ilk ülke olmasından dolayı aşırı mutluydu. Bu yılın geri kalan kısmında, Kropotkin hükümet politikalarının oluşturulmasına katıldı. Yerel yetkinin desteklendiği, A.B.D.'ye benzer bir sistemin uyarlanmasını savunuyordu. Savaş içinde olmaları nedeniyle fikirlerine karşı çıkıldı. Ama Bolşeviklerin iktidara gelmeleriyle, Kropotkin hükümet içindeki faaliyetlerini büyük ölçüde durdurdu; karısı ve kızıyla birlikte Moskova'dan ayrılıp Dmitrov'a yerleşti.

Yaşamının geri kalan kısmını, aralarında (*Ahlâk-Ethics*) adlı kitabının da bulunduğu, yarım kalmış eserlerini tamamlamakla geçirdi. Birçok üniversiteden teklifler olsa da, bozulan sağlığı nedeniyle hepsini geri çevirmek zorunda kaldı. Ancak Avrupa'da yayınlanan birçok dergi için yazılar yazmaya devam etti.

1920 yılında sağlığı o derece bozulmuştu ki, artık arkadaşlarıyla konuşmakta bile güçlük çekiyordu. Daha ılıman bir iklime sahip yerlere gitmesi için Rusya'dan ayrılması öneriliyordu. Ama Kropotkin bulundu-

ğu yerden oldukça memnundu. Pëtr Kropotkin 8 Şubat 1921'de Dmitrov şehrinde zatürreden öldü. 20 bin kişi zehir gibi soğukta (müzik aletleri bile donmuştu) iki saat süren bir yürüyüşle onu yolcu ettiler. Moskova'da Novodeviçi Mezarlığı'na gömülmek üzere, Lenin'in kişisel izniyle, anarşistler tarafından büyük bir cenaze töreni düzenlendi. Hatta hareketin hapiste olan bazı ileri gelenleri de Kropotkin'in özel statüsü nedeniyle özel izinle tören günü 13 Şubatta serbest bırakıldılar (Leach, 1999: 31). Bu, anarşistlerin kitlesel olarak Rusya'daki son bir araya gelişleri olmuştu.

COĞRAFYACI OLARAK VE DOĞA BAKIŞIYLA KROPOTKİN

Kropotkin için, o sıralar yeryüzünün incelenmesi olarak kabul edilen coğrafya, eğer doğru yönde sunulursa, genç zihinleri meşgul etmeye aday bir konuydu:

"Çocuklar, insanla bağlantısı kurulmadıkça, Doğa'nın büyük bir hayranı değillerdir... Çocuk her yerde, eylemleri sırasında engellerle başa çıkabilmek için, insanı arar. Madenler ve bitkiler soğuk gelir; hayal gücünün üstün olduğu bir dönemden geçiyordur o. İnsan hikayelerini (dramlarını) ister, bu yüzden de avcılık ve balıkçılığın, deniz yolculuklarının, tehlikelere karşı mücadelelerin, görenekler ve davranışların, gelenekler ve göçlerin hikayelerinin bir çocuğun doğayı inceleme arzusunu geliştirecek en iyi yollar olduğu açıktır. Bunlar kafalarını batıl inançlarla doldurmak için değil ama bilimsel çalışmalara sevgi uyandırmak için çocukların hayal dünyasını kullanacaktır. Küçük yaşta doğa kanunlarına girme arzusunu onlarda uyandırmak kolay değildir ama genç zihinlerin kıyaslamalı güçlerini uyandırmak onlara uzak ülkelerden hikayeleri, o ülkelerin bitkileri ve hayvanlarını, manzaralarını... gökgürültüsü ve şimşeklerini, volkanik patlamaları ve fırtınalarını insanla bağlantılı olarak anlatmaktan daha kolay bir şey yoktur. İşte bunları erken çocuklukta, insanı aracı olarak kullanarak, öğretmek de coğrafyanın görevidir" (1885).

Kropotkin coğrafya bilim dalı içinde esas olarak üç büyük konu üzerinde çalışmasıyla hatırlanmaktadır: Asya'nın orografyası, Avrasya'nın kuraklaşması ve buzullaşma.

Yukarıda, özellikle Sibirya ve Amur nehri çevresindeki keşif araştırmalarını ele alırken değinilmiş olmakla birlikte, Kropotkin'in coğrafyaya biraz daha yakından bakmak gerekirse; çalışmalarının temel noktalarından birisinin, büyük kısmında Alexander von Humboldt'un etkisinde kalarak, coğrafyanın beşeri bilimlerle doğal bilimler arasında git-tikçe büyüyen uçurumu kapatacağı şeklinde bir düşünceye sahip olmasıydı denilebilir.

Kropotkin Asya'nın devasa geniş ve uzak yerlerine ilişkin coğrafi verileri bir araya getirme ve bunları hem popüler hem de bilimsel çalışmalarla dünyaya yaymada büyük bir tarihsel rol oynamıştır (Purchase 2003: 71). Élysée Reclus'nün *Géographie Universelle* adlı 19 ciltlik eseri-

nin 2 cildine çok büyük katkıda bulunduğu değinilmişti. Daha sonraki çalışmaları için de Asya'yla ilgili araştırmalarını sürdürmüş, *Encyclopaedia Britannica*'nın üç baskısında (9, 10, 11) dünyayla ilgili maddelerin beşte birini yazmış, *Journal of the Royal Geographical Society*'ye Asya coğrafyası ve buzul teorileri üzerine çok sayıda makale ve haritalarla sürekli katkıda bulunmuştu. Bu makaleler arasında en uzununu (aynı zamanda Reclus tarafından kitap halinde Fransızca bastırılmıştır) *Asya'nın Orografisi* (1904) adlı ve Asya'nın jeolojisiyle bağlantılı olarak botanik sınırların dağılışı üzerine ilginç biyocoğrafi hipotezleri de içine alan çalışmadır.

Bilindiği gibi, Alexander von Humboldt (1769-1859), Eduard Suess (1831-1914) ve Élysée Reclus (1830-1905) coğrafyada "*Dünyanın küresel bir ekolojik görüş benimsemesi gerektiği*"ni ileri süren ilk düşünürlerdi. Kropotkin ve Reclus de, her ikisi de Humboldt hayranı olarak birlikte çok sayıda coğrafi ve siyasal çalışma yapmışlardı. Bu bağlamda küresel ölçekte iklim değişikliklerinin de farkına varmışlardı. Kropotkin'in dinamik jeoloji ve paleo-ekoloji üzerine çalışmaları, özellikle doğadaki akışkanlık ve değişimleri kapsıyordu.

1960'lara kadar bir çevresel dengesizlik kavramının olmadığı iddiası artık doğru kabul edilmemektedir. Ekolojik bilim tarihçilerinin Kropotkin ve Reclus'nün çalışmaları hakkında yeterli bilgi sahibi olmamaları yüzünden doğmuştur bu durum. Yoksa Von Toll'un¹¹ daha 1898'de yazdığı gibi, Kropotkin kuaterner ve tersiyer dönemlerdeki iklim değişikliklerini bilimsel olarak incelemede öncü sayılmalıydı:

"Kropotkin Asya'nın kısımları ve özellikle de orta Sibirya'nın kuaterner dönemde de buzullar altında kaldığı iddiasını sürdürme konusunda yakın zamanlara kadar (19'uncu yüzyıl sonu) yapayalnız kalmıştı".

Kropotkin'in açıkça belirgin olan bilimsel delilleri "her iki yarımkürede meydana gelen buzullaşmanın –aynı boyutta olmasa da– yönüne ve ekvatorial bölgelerin dağlık kesimlerinde buzulların eşzamanlı gelişmesine işaret ediyordu. Kropotkin ("Post glacial climatic changes" 1894: 156) şu sonuca varıyordu:

"yeryüzündeki her şey gibi, iklim kavramının da değişebilir bir eleman olduğuna kendimizi alıştırılmamız gerekir".

Çalışmalarından bazılarının toplandığı *Evrin ve Çevre (Evolution and Environment; 1995: 237)* adlı kitaptan da izlendiği gibi, Kropotkin hayvanlar ve bitkilerin "sürekli değişen çevre koşulları"na tepki verebildiklerini ve farklı iklim bölgelerini "bazı gelişme hatları"nu kullanarak deneyimleyebildiği sonucuna varıyordu. Çok sayıda makaleyle de, Kro-

¹¹ Eduard Gustav von Toll bir Rus jeolog ve Arktik araştırmacıydı (1858-1902). Baltık Alman kökenli asil bir ailede dünyaya gelmiş, Kuzey Buz Denizi'nde bilinmeyen bir yerde ölmüştür. Üniversiteden zoolog olarak mezun olmuş, daha öğrenciyken Cezayir ve Balear Adalarının fauna, flora ve jeolojisini incelemişti. Esas olarak Sibirya paleo-ontolojisinde uzmanlaşmıştı. "Fosillemiş buz formasyonu" doktrininin kurucusudur.

potkin, buzul-sonrası dönemde Asya ve Avrupa'nın paleo-ekolojisini tartışmış; egemen arazi ekosistemlerinin binlerce yıl boyunca göllerden prerilere ve ormanlık alanlara dönüştüğünü ele almıştır. Aynı zamanda da Kuzey Kutup bölgesinde tersiyer dönem bitki örtüsü keşfi ("Toll on Siberia", 1900) ve Güney Amerika'da jeolojik çalışmalar ("Pampalar," 1894) üzerine de makaleler yazmıştır.

Graham Purchase'e göre (2010: 3) Kropotkin "çevreciliğin ortaya çıkışı ve ilk gelişmesinde önde gelen tarihsel ve felsefi figür olmuştur. Bu yüzden de ilk modern çevrecilik hareketinin yönü ve tanımını etkileme ve biçimlendirme açısından, ondokuzuncu yüzyıldaki fikirleri ve görüşlerini daha iyi anlamak üzere, onun belli başlı çalışmaları, 1970'lerde yeniden yayınlanmış ve tartışılmıştır. Kropotkin iktisat, tarımsal bilim, koruma(cılık), kriminoloji, hayvan yaşamı, şehir planlaması, coğrafya, jeoloji ve biyoloji gibi alanlar içindeki proto-ekolojik kavramları radikal siyasal ya da sosyal ekolojik programla birleştirerek, toplumun ve Dünya'yla ilişkimizin yeniden candırılması için tutarlı/ anlaşılır yeni bir bilimsel bakışla yoğuran ilk kişidir".

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren coğrafyacıların gerçekten de kaynak kullanımı ve çevre sorunları bağlamında tehlike altına giren yaban yaşamını incelemeye başladıkları görülür. Kropotkin de *Mutual Aid*'de (*Karşılıklı Yardım*), birçok doğal ortamda karşılıklı yardım ya da etkileşimi tartışırken özellikle hayvanlar açısından konuya eğilmekteydi. Burada belirtmek gerekir ki Kropotkin keşif gezilerine sık sık bir zoolog da alıyor ve hayvan davranışlarını daha iyi öğrenmeye çalışıyordu ama araştırmalarını yalnızca hayvanlarla sınırlamamıştı; zamanının önemli bir kısmını küçük Sibiry köylerinde onlardaki cemaat ruhu ve işbirliği duyarlılığını anlamaya çalışarak da geçirmişti ama başta da belirtilen söylemi kısmen tekrarlırsak:

"Sibiry'a da geçirdiğim yıllar bana birçok ders öğretti... Halk kitleleri için idari mekanizma yoluyla yararlı bir şey yapmanın mutlak imkânsızlığını hemen anladım. Bu yanılgıdan (illüzyon) ebediyen uzaklaştım" sonucuna da varmıştı.

Her ne kadar yılların gözlem ve bilgi birikimine dayanıyorduydu da, *Mutual Aid* kitabının bir ortaya çıkış hikâyesi vardır: Kropotkin, İngiltere'deyken, 1888'de Victoria tarzı popüler bir dergi olarak çıkan *The Nineteenth Century*'ye bir açılış yazısı yazmıştı. Ona karşı olan ünlü doğa bilimci yazar Thomas Henry Huxley 1888'de "karşılıklı yardım-mutual aid" fikrini yerden yere vuran "The struggle for existence in human society" (İnsan topluluğunda varolmanın mücadelesi) adlı uzun bir makale kaleme almıştı. Kropotkin'in buna tepkisi en tanınmış kitabı *Mutual Aid: A Factor of Evolution*'i¹² yayınlamak oldu. Kropotkin'in

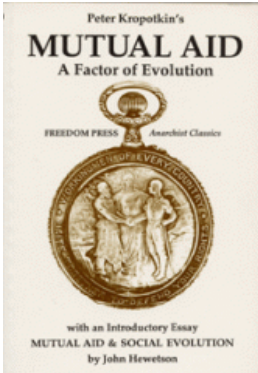
¹² Kitapları arasında en çok bilinen olan *Mutual Aid-Karşılıklı Yardım* önce bir dizi makaleler halinde *The Nineteenth Century* dergisinde yayınlanmıştı (*Kaynaklar* kısmının sonuna bakınız). Sözü edildiği gibi, Kropotkin'in bu dergide çok sayıda yazısı çıkmıştır –hatta Amerika izlenimlerini de bu dergide yansıtmıştır.

Huxley'nin acımasız makalesine cevabı aynı zamanda ona uluslararası bir ün de kazandırmıştı. Aslında Rus Ekolü Darwin'in ortaya koyduğu kurallara inanıyor, hayvanlarda olduğu kadar insanlarda da karşılıklı yardımın belirtileri bulunduğunu benimsiyordu. Pëtr Kropotkin'in sonraki misyonu da bunu Huxley'e –ve başka herkese- göstermek olacaktı. Bu kitap o kadar etkili olmuştu ki, daha sonraki yirmi yılda birçok kez Japonca ve Çinceye çevrilmiş ve bu bölgede “karşılıklı yardım” önemli bir doğa yasası olarak kabul edilmişti. Scalapino ve Yu'ya (1961) göre:

“Genç Çinli anarşistler arasında Kropotkin'in Mutual Aid kitabından daha etkili kesinlikle başka tek bir çalışma dahi olmamıştır. Eğer hareketlerinin bir İncil'i olsaydı, o da bu olurdu”

Aslında Kropotkin'in insanın “son derece karmaşık bir hayvan” olduğunu kabul eden ilk araştırmacı olduğunu da belirtmek gerekir (Woodcock ve Avakumović, 1950: 199). İnsanlar da doğada kök salmışlardır ama insan toplumun bir parçasıdır, tıpkı toplumun da doğanın bir parçası olması gibi: “insan toplumu yaratmadı, toplum İnsandan önce vardı. Toplum halinde yaşayan tüm hayvanların önde gelen özelliği dayanışma duygusudur. İnsanlığın gelişmesindeki en önemli faktör de karşılıklı yardımdır. Ama Kropotkin'in insansal türlerle başka türler arasındaki benzerlikler üzerinde durması medeniyet ve kültürün kazançlarını reddetmek anlamına gelmemekteydi. Medeniyetin gelişmesinde insanlar toplumsal olarak yalnızca artistik ve entelektüel becerilerini tam anlamıyla geliştirmekle kalmayacaklar, aynı zamanda gerçekten daha bireysel hale geleceklerdir”.

Mutual Aid: A Factor of Evolution (Karşılıklı Yardım: Bir Evrim Faktörü), 1902

Giriş'ten sonraki bölümleri şu düzende idi:

- Bölüm 1: Hayvanlar Arasında Karşılıklı Yardım
- Bölüm 2: Hayvanlar Arasında Karşılıklı Yardım (devam)
- Bölüm 3: Vahşiler Arasında Karşılıklı Yardım
- Bölüm 4: Barbarlar Arasında Karşılıklı Yardım
- Bölüm 5: Ortaçağ Şehrinde Karşılıklı Yardım
- Bölüm 6: Ortaçağ Şehrinde Karşılıklı Yardım (devam)
- Bölüm 7: Kendi Aramızda Karşılıklı Yardım
- Bölüm 8: Kendi Aramızda Karşılıklı Yardım (devam)
- Sonuç, Eklentiler

Kropotkin toplumsal eylemin önemine zaten inanıyordu; ondokuzuncu yüzyıl sonundaki Sosyal Darwinizm akımından kısmen etkilenmiş olarak, başarılı bir toplumun “*farklılıkta birlik*”e dayanılarak yaratılabileceğini ileri sürüyordu. Bu da, Breitbart'ın (1981: 136) tanımıyla “*kollektif eylem için birbirlerine karşılıklı bağlanma duygusu ama aynı zamanda da bireysel farklılıkları açıklama fırsatı*”ydı. Bu fikirler, yukarıda be-

lirtilen, 1902'de yayınlanan *Mutual Aid*'de¹³ büyük ölçüde işlenmiş ve evrim tarihine bir bakış yapabilmek üzere tasarlanmıştır.

Aslında Kropotkin'in karşılıklı yardım teorisi hiç de beklenen yerden gelmemiştir. Yirmi yaşlarında, kahramanı olan (daha küçükken bile kitaplarını okuduğu) Alexander von Humboldt'un adımlarını izlerken Sibirya'da bir dizi keşif gezisine çıkmıştır. Bu noktada zaten Rusya'daki çok az sayıdaki evrimci biyologlardan birisi ve Darwin'in ve teorisi doğal seçimin büyük bir hayranı olduğunu ortaya koymuştur. 80,000 km sonra ve beş yıl daha olgunlaşmış olarak, Kropotkin, Sibirya'yı bir Darwinçi olarak terk ediyordu ama o çok farklı ve yeni bir tür evrimci biyologdu. Kropotkin bulmayı umduklarını Sibirya'da bulamamıştır.

“Gözümün önünden kayıp geçen tüm hayvan yaşamlarında bir dereceye kadar karşılıklı yardım ve karşılıklı destek gördüm ki bu da beni yaşamın sürdürülmesi için büyük önem taşıyan, her bir türün korunması ve ilerideki evrimi gibi bir özellik hakkında kuşkuya düşürmüştü” (Dugatkin, 2011: Önsöz).

Böylece, gözlemleriyle Darwin teorisinin çatışması onun yavaş yavaş bu teoriden uzaklaşmasına yol açmıştır. Darwin'in varolmak için verilen mücadelede belirli türler içinde rekabet olduğu fikri onda “ciddi kuşuklar” uyandırmıştır (Brennan, 2003). Kafasında doğan soruların cevaplarını bulamamıştır ama buna rağmen, kitabın onun için çekiciliği ömür boyu sürmüştür. Tümünü reddetmek yerine, Kropotkin, evrimci düşüncenin etrafında gördüğü farklı yaşamları açıklayabileceğini anlamıştır. Doğal seçimin yaşamı biçimlendiren güç olarak savunmasını yapıyordu artık. Buradan yürüyerek Kropotkin doğanın¹⁴ yorumunu esaslı biçimde değiştirmiştir. Türler arasındaki “karşılıklı yardım”ı en baskın faktör, toplumsal ve kültürel gelişimin en güçlü ögesi olarak tanımlamıştır. Ona göre Doğa etik ve moral ilkeleri insanlığa öğreterek onun ilk öğretmeni olmuştur; insanların doğuştan gelen toplumsal içgüdüleri tüm etik düşüncesinin ve ardından moral ilkelerdeki tüm evrimlerin kökeninde yer alır (Padovan, 1999).

Yine Padovan'dan devam edersek: Kropotkin'in düşüncesine göre, “toplumsallık” ve “karşılıklı yardımlaşma” yeni bir toplumsal moral kurabilecek öğelerdi. Bu tür kendiliğinden oluşan moral nitelikler bireyler

¹³ *Mutual Aid: A Factor of Evolution* 1939'da Penguin kitapları tarafından yeniden basılmıştır. Daha sonra çeşitli tarihlerde çok sayıda baskısının yapıldığı sanılmaktadır. Kropotkin de ilk çıkışından sonra da kitabın üzerinde çalışmaya devam etmiştir.

¹⁴ “Doğa” kavramı yıllarca coğrafyada tartışma konusu olurken, Kropotkin'in doğa kavramı da ele alınmıştır. Örneğin Kropotkin'in yazıları ve düşüncelerini incelediği yazısında Bob Galois (1976) yaklaşımının “doğa fikri” ve alışılmış şekliyle “insan ve doğa” kavramları yoluyla olacağını belirtiyor. Bu kavramları ele alan bazı coğrafyacıların “biyolojinin sağladığı kavramsal çerçeveye içinde inceleme yaptıkları”nı (örneğin Yi-Fu Tuan) ileri sürerken, “doğa fikri”ni Kropotkin'in düşünceleriyle coğrafyanın ideolojik içeriğini ilişkilendirerek açıklamanın doğru olmadığı –yani Kropotkin'in bu fikri coğrafya bağlamında geliştirmedeği- üzerinde durmuştur. Ona göre *Mutual Aid* (1902) adlı kitabını Kropotkin “çeşitli evrimsel belirleyiciler arasındaki dengeyi ve yaşamda kalmanın özelliklerini araştırma”ya ayırmıştır.

arasında ve toplumsal geleneklere dönüşürken aynı anda adalet duygusunun gelişimine ve onun gerektirdiği sonuçların belirmesine götürebilecekti: yani, denklik ve eşitlik duygusuna. Ancak Kropotkin kökten toplumsal dönüşümler olmadan yeni moralin kurulamayacağını tamamen bilincindeydi.

Yine de tüm ahlâki –etik– karmaşıklıklarıyla birlikte, organik işbirliği gerçeği Kropotkin'in "bazı bakımlardan Lamarck'ın haksızlığa uğradığı görüşünü" doğrulamıştı. *The Nineteenth Century* adlı dergide Neo-Lamarckizmin izlerini taşıyan yazılar yayınladı: "*Evrım ve karşılıklı yardım*", "*Çevrenin bitkiler üzerindeki doğrudan etkisi*"; 1910 ve 1911'de iki kısım halinde yayınlanan "*Hayvanların çevrelerine tepkileri*"; 1912'de "*Edinilmiş özelliklerin kalıtımı*", 1914'de "*Bitkilerde kalıtsal çeşitlilikler*" ve son olarak 1915'de "*Hayvanlarda kalıtsal çeşitlilikler*" gibi (Campbell ve Livingstone, 1983).

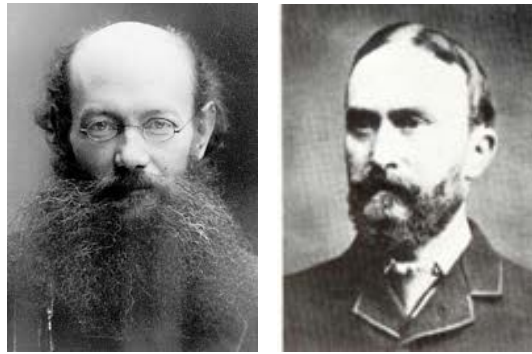
Marshall (2008: 309), Kropotkin'i anlatırken seçtiği "*Devrimci Evrimci*" başlığını kullanmakla birlikte, yazıya girerken belirttiği gibi, "Kropotkin çok iyi bir coğrafyacı, *Mutual Aid*'in yazarı ve önde gelen Rus devrimcilerinden birisi olarak tanınır" diyerek onun yaşamının dışı vuruşunu özetlemiştir. Açıklamasında ise Kropotkin'in "*devrim*" (revolution) ve "*evrim*"i (evolution) toplumsal değişim için kaçınılmaz süreçler olarak gördüğünü belirtir.

Buna karşılık, *salt* bir "coğrafyacı" olarak bakıldığında ise Kropotkin'in yaşamının iki kısma ayrılabilirliği ileri sürülür:

a) 1874'de tutuklanacağı zamana kadar olan dönem –bir uygulamalı coğrafyacı ve araştırmacıdır; ve

b) bu tarihten sonraki dönem –başkalarının bulgularını değerlendiren ve kendi felsefesine temel olarak bilimi alan bir masa başı coğrafyacısı haline gelmiştir artık.

Pëtr Kropotkin'in yaklaşık 35 yaşında, önce yazışmalarla sonra *Nature* dergisi yoluyla dost olduğu İngiliz *Royal Geographical Society*'nin genel sekreteri John Scott Keltie'yle dostluğu Rusya'ya dönünceye kadar sürmüştü.

Bu ikinci dönemi, yukarıda açıklandığı gibi, büyük kısmıyla (1886'dan itibaren) İngiltere'de geçirmiş ve Royal Geographic Society (Kraliyet Coğrafya Derneği) ile sıkı bir bağ kurmuştu. Özellikle de, daha önce de belirtildiği gibi, derneğin sekreteri John Scott Keltie ile dost olmuş ve ilk *Nature* dergisinin editörü olduğu sırada karşılaştığı Keltie ile 1876 yılından 1917'de Rusya'ya döndüğü yıla kadar sürekli yazışmıştı –100'den fazla mektubu Derneğin önemli kaynaklarından birisidir artık (Slat-

ter, 1981: 917). Kropotkin'in Rusça dışında Fransızca, Almanca ve İskandinav dillerini ustaca kullanması Keltie'yi hayran bırakmıştı.

Kropotkin'in, daha önce belirtilen, özelde Sibirya ve genelde Asya'yla ilgisi hiç sona ermemiştir. Bu iki bölgeyi ve ek olarak İsveç ve Finlandiya'nın jeolojik yapılarını Avrupa ve Amerika'daki gezilerinde ele almış, anlatmıştır. Örneğin toplam dört ay süren Amerika'ya yaptığı birinci gezide Kayalık Dağlardan geçerek Vancouver'a giderken Kuzey Amerika ve Avrasya arasında yapısal ve jeolojik gelişmeler açısından çarpıcı benzerlikler bulmuştu. Prerilerin, ormanların ve arızalı dağların gençliğinde bulunduğu Sibirya'yı ona hatırlattığını; hatta Toronto'ya geri dönerken geçtiği Manitoba düzlüklerinin de kendisinde Sibirya'yı canlandırdığını belirtiyordu (Woodcock ve Avakumović, 1950: 273-275). Hatta Batı Kanada'dan "*küçük bir Sibirya*" olarak bile söz etmişti (Avrich, 2011: 6).

Kropotkin, coğrafyaya gerçekten âşıktı: şu tanımlama bile bu sevgiyi anlatır:

"Geçmişte Orta Avrupa'ya sarkan bir buzul örtüsüne olan inanç (yoksulluğun ağır basması nedeniyle) geri planda kalırdı; ama gözlerimin önünde muazzam bir resim yükseliyordu ve ben de üzerinde gördüğüm binlerce ayrıntıyla onu çizmek istiyordum; flora ve faunanın günümüzdeki dağılışına bir anahtar olarak kullanmak için; jeoloji ve fiziki coğrafyada yeni ufuklar açmak için" (Quotes from Kropotkin; internet).

Belki buradan da anlaşılacağı gibi, Kropotkin sentezin, holistik (bütüncül) bakış açısının ve toplumsal reformların canlı bir bilimsel ampirisizmin parçaları olduğunu savunan "*Humboldt'un radikal beşeri coğrafyacı modeli*"ni oluşturmuş oluyordu (Unwin 1994: 89).

Coğrafya Nasıl Olmalıdır

Kropotkin, fiziki coğrafyayla, daha çok da buzullarla ilgili yayınları yanında, coğrafya metodolojisiyle de ilgilenmişti. Onun, Fransa'da bir hapisane hücrelerinde yazdığı ve *The Nineteenth Century* dergisinde yayınlanan "*Coğrafya Nasıl Olmalıdır*" (1885) adlı makalesi coğrafya sevgisini de ortaya koymaktadır. Kropotkin, "*Dünyanın keşfi*" olarak aldığı coğrafya için şunları söylüyordu:

"Düşman güçlere karşı insanın mücadelesinin ve bu güçlerin sınırlarına erişme arzusu içindeki bir çocuğa esin kaynağı olarak nelerin seçilmesinin daha iyi olacağı hikayesidir ... Coğrafya insanlık için değeri olan duyguları yaratma yollarını sağlayan bir bilim olmalı; ırkçılığa, savaşa ve baskılara karşı mücadele etmeli; cehalet, haddini bilmezlik ve egoizmden doğan yalanları dağıtabilmelidir".

Kropotkin, Reclus gibi, çağının modası olan çevreci determinist görüşlere karşı çıkmış, o sıralar William Morris Davis'in benimsediği "fizyog-

rafya"ya değinerek, "The teaching of physiography" (1893) adlı makalesinde "*insanın dışlandığı bir fizyografyayı kabul etmediği*"ni de belirtmiş, "*insansız bir doğa incelemesi modern bilim insanlarının daha önceki bilimsel eğitimlerine yapacakları son saygı duruşu olacaktır*" diye de eklemişti (Livingstone, 1992: 255).

Bu uzun yazısında, 1885'de John Scott Keltie'nin Royal Geographical Society'ye hazırladığı İngiltere'de coğrafya eğitimiyle ilgili rapora (*Geographical Education. Report to the Council of the Royal Geographical Society, by J. Scott Keltie. London 1885*) da atıflar yaparak coğrafyanın ondokuzuncu yüzyıl sonundaki durumunun eleştirisi ve ilerletilmesi için gerekenleri derinlemesine inceleyerek ortaya koymaktadır. Her ne kadar tümüyle Türkçeye çevrilmeyi hak ediyorsa da, burada bazı kısımlarına yer vermenin yararlı olacağını düşünüyorum:

Kızkardeşi olan bilimler tarafından keşfedilen kuralları da alan ve bu kuralların yerkürenin yüzeyine ilişkin karşılıklı eylemleri ve sonuçlarını ortaya koyan bu bilim genel bilimsel hareketin dışarısında kalmamalıydı; ve şimdi görüyoruz ki yüzyılımızın (19.) başındaki nesillerde artan genel ilgiyi çağrıştıracak şekilde Coğrafyaya da bir ilgi uyanmıştır. Aramızda yetenekli seyyah ve filozof Humboldt gibi birisi yoktur artık; ama yakın zamanlı Arktik yolculuklar ve derin deniz araştırmaları ile biyoloji, klimatoloji, antropoloji ve kıyaslamalı etnografya konularındaki ani ilerlemeler coğrafi inceleme/araştırmalara çok büyük bir cazibe ve derin bir anlam kazandırmışlardır ki yerküreyi açıklamada kullanılan yöntemlerin kendisi de derin bir değişime girmişlerdir. Humboldt ve Ritter'in¹⁵ bizi alıştırdıkları aynı yüksek standartlı bilimsel nedensellik ve felsefi genelleştirmeler coğrafi literatürde yeniden belirme-ye başlamıştır. Bu nedenle de, hiç kuşku yok ki, gerek yolculuklarla ilgili ve gerekse genel coğrafi tasvir şeklindeki çalışmalar yeniden en popöler okuma türü haline gelebilirler.... Coğrafyanın tadımın yeniden canlanmasıyla halkın dikkatini okullardaki coğrafyaya yönlendirmesi çok da doğal olacaktır.

Seyahatler kadar çocukları ilgilendiren başka şey yoktur; ve çoğu okulda burada adını Coğrafya olarak koyduğumuz dersten çok daha kuru ve çekiciliği az olan başka birşey de yoktur. Aynı gerçek, aynı sözcüklerle ama bazı istisnalarla, Fizik ve Kimya, Biyoloji ve Jeoloji, Tarih ve Matematik hakkında da söylenebilir. Tüm

¹⁵ Karl Ritter, 1845'de çıktığı büyük Avrupa gezisi boyunca birçok yerde büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Paris'te A.von Humboldt ile yeniden karşılaşırken, çeşitli konferanslar vermiş, kral dâhil, dönemin önde gelenleri bu konferanslara katılmışlardı. Aynı gezi çerçevesinde gittiği İngiltere'de Royal Geographical Society-Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından "*zamanının ilk coğrafyacısı*" olarak nitelendirilip onurlandırılmıştı. Bu konuda, Pyotr Kropotkin'in, İngiltere'de ilk coğrafya profesörünün tayin edildiği (Halford Mackinder) üniversite olan Oxford'un ve Ritter'in önemini vurgulayan şu sözlerine yer verelim: "Eğer Oxford elli yıl önce bu kadrolardan birisini işgal eden ve tüm dünyadan öğrencileri etrafına toplayan bir Ritter'e sahip olsaydı, coğrafya eğitiminde öncülüğu bu ülke alacaktı, Almanya değil..." (Freeman 1980: 69).

bilimlerde öğretim reformuna coğrafya eğitimindeki kadar ihtiyaç vardır. Ancak bizim bilimsel eğitimimizle ilgili olarak kamu algısı böylesine sağır kaldıkça –yüzyılımızın en seçkin insanları tarafından savunulmasına rağmen- coğrafya öğretiminde reform yapma gerekliliği acilen kabul edilmiş görünmektedir: yukarıda belirtilen Geographical Society raporunun da gösterdiği gibi... Bu raporda, bazı itirazlar varsa da, coğrafyanın ayrı bir bilim dalı olma hakkı da vurgulanmıştır.

Coğrafya öğretimi, böylece, üçlü bir amaç peşinde koşmalıdır: çocuklara doğal bilimlerin tadını tattırmak, ait oldukları uluslar ne olursa olsun tüm insanların kardeş olduğunu anlatmak ve daha aşağıda olarak nitelenen ırklara karşı saygı göstermek gerektiğini öğretmelidir. Bu yüzden de, Kropotkin “*coğrafya eğitiminde reform ihtiyacı muazzamdır*” diyordu.

Coğrafyanın görevleri, başka sözcüklerle dalları arasında, kabaca dokunursak, şunları sıralıyordu: *Birincisi*, coğrafya yeryüzünün değişimini ortaya koyan yasaların/kuralların incelenmesidir –her ne kadar günümüzün bilgileri mükemmellikten uzaksa da.

İkincisi, coğrafya kıtaların ve denizlerin dağılışının, yükseltinin ve depresyonların ve büyük kara kütlelerinin iklim üzerinde ortaya çıkardığı sonuçları incelemelidir.

Üçüncüsü, aynı zamanda kendi özel uzmanlarının da yardımını gerektiren, zoo (fauna) ve phyto (flora) coğrafyayı da öğretmelidir. Botanik ve zooloji yalnızca tasviri bilimler olarak görüldükleri sürece, tesa-düfen de olsa, yeryüzünde bitki ve hayvanların dağılışına da değinmektedirler.

Şimdi geriye coğrafi bilginin *dördüncü* ve en büyük öğretim dalı kalmaktadır: yeryüzünde insanlar (aileler) ile ilgilenmek. İnsanların dağılışı; onların ayırt edici özellikleri ve farklı iklimler altında bu özelliklerin uğradığı değişimler; ırkların, inançların, mülkiyet şekillerinin dağılışı ve coğrafi koşullarla sıkı bağları; kendisini çevreleyen doğaya insanın uyumu ve göçlerle karşılıklı yardımın etkileşimi.

Şurası da açıktır ki, coğrafya, başka bilimler gibi, bir dizi halkalardan oluşan kurslar halinde öğretilmelidir; her bir halkanın içinde en çok vurgu farklı yaş gruplarının kavrayabileceği departmanlara yapılmalıdır. Coğrafyayı alt bölünlere ayırırsak, en erken yaşta *Heimatskunde* (ev/ana ülke çevresi bilgisi) ve sonra da ilerleyen yaşlara uygun coğrafya ne arzu edilebilirdir ne de mümkündür. Bir çocuğun annesine sorduğu ilk şeylerden birisi: “güneş battıktan sonra nereye gider?” –ve seyahat tasvirleri arasından kutupsal ve tropikal bölgelere ait iki tanesini okur okumaz da soracağı soru “Grönland'da neden palmye yetişmediği” olacaktır. Bu bakımdan ilk çocukluktan itibaren kozmografi ve fiziki coğrafya kavramlarını ona vermemiz gerektiği anlaşılır. Doğal olarak bir çocuğa yakındaki bir gölü göstermeden okyanusun ya da bir nehrin kıyısındaki kolu olan bir dereye işaret etmeden bir körfezin

ne olduğunu açıklayamayız. Yeryüzünün çevremizdeki bazı dağlar ve düzlükler, zirveler ve buzullar gibi bazı küçük özellikleri hakkında fikir verebiliriz; kendi köyü ya da kasabasını yalnızca harita üzerinde göstererek anlamasını sağlayabiliriz. Ama bir çocuğun en seveceği okuma daima uzak yerlere seyahatle ilgili bir kitap olacaktır – yani Robinson Crusoe gibi.

Aslında Kropotkin'in yaşamını toplumsal anarşizmi benimsediği 1871'den sonra iki devrime adanmış şekilde değerlendirmeler de vardır. Bu iki devrimin *birincisi* toplumsal ve ekonomik ilişkilerde, *ikincisi* de coğrafya bilim dalının kendisinde meydana gelecek devrimlerdir. Kooperatifleşmeyi temel alarak, halkın kendisini geliştirecek bir kapasitede olduğunu göstermek istiyor; merkezileşmiş kurumların kooperatif kişiliğin gelişmesini engelleyeceği, eşitsizliği arttıracığı ve ekonomik ilerlemeyi sınırlayacağına inanıyordu (Breitbart, 1981: 138). Bu arada, Kropotkin sendikalaşmayı işbirliğinin temeli görüyor ama bunu asla siyasal anlamında değil, *toplumsal eylem* olarak alıyordu (Cahm, 1989 bu konu üzerinde duruyor).

Bölgeler arasında ve bölgelerin kendi içinde küçük ölçekli ekonomik faaliyetlerin büyük ölçekli sanayi faaliyetlerine göre daha fazla ekonomik kalkınma sağlayabileceğini savunuyordu. Bu fikirler günümüzde "yeşiller" denilen hareket ve "Küçük Güzeldir" in (1974) yazarı Schumacher gibi ekonomistler tarafından daha da geliştirilmiştir (bu kitapla Kropotkin'in *Fields, Factories and Workshops - Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler* kitabı arasında da benzerlikler kuruluyor: Holt-Jensen, 1999: 36; Purchase, 2003: 32). Kropotkin, çok büyük şehirselleşmiş bölgelerin kendine az-çok yeterli, içinde yaşam, iş ve rekreasyon mekânlarının bütünlüştürülmüş olduğu daha küçük idari birimlere ayrılması gerektiğini ileri sürüyordu. Bu fikirler de Ebenezer Howard ve Patrick Geddes'in öncülük ettiği "bahçe şehir" hareketiyle zaten uygulamaya konulmuştu (Holt-Jensen, 1999: 36).

Şehirselleşmeye ve Kropotkin

Kropotkin'in iyimserliğinin arkasında iki ayrı trendin birbiriyle bağlantısı vardır (Brennan, 2003). *Birincisi*, onun tarlalara açılan fabrikalar kavramının (1888: "The industrial village of the future") Ebenezer Howard'ın (1850-1928) öncüsü olduğu yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ve daha sonraki mimari ve planlamada izler bırakan "bahçe şehir" hareketinin hatırlatıcısı olmasıdır. *İkincisi* ise "şehir" sorusudur. Kropotkin'in şehirlerle ilgili kuşkusu içinde, başka bazı sanatçılarda (örneğin Ruskin, Frank Lloyd Wright vb.) olduğu gibi, şehrin bir tür kanser olarak ifade edilen tiksindirici bir anlamı yoktu.

Bununla birlikte, ondo-kuzuncu yüzyıl şehri geniş çapta bir sorun olarak görülüyordu. Yirminci yüzyıl başlarında teorisyenler için başlıca sorun şehre uygun bir biçim bulmak ya da şehre karşı uygun bir tavır takınmaktı. Şehir manzara üzerinde bir leke miydi? Yoksa insanlığın çöküntüsü mü? Ya da bir sevgi, keşif, özgürlük ve neşe mekânı mıydı?

Belki de kaçınılmaz bir şekilde şehirselleşen çevre hem coğrafyacıların hem de biyologların dikkatini çekmeli ya da eksantrik İskoç biyolog Patrick Geddes (1854-1932) ve izleyicisi Lewis Mumford'un (1895-1988) özel dikkatini çekmek için bir çağrı olmalıydı.

Aslında Kropotkin de, Geddes gibi, geniş pazar alanları ve farklı toplumların sağlıklı bir karışımı halindeki ortaçağ şehrinin hayranıydı. Şehrin çevresine çok hızla yayılması, sanayi genişlemesinin de olumsuz etkisiyle, onun iddiasına göre, dengeyi bozuyordu. Böylece Howard'ın "bahçe şehir" fikri Geddes tarafından da yararlı bir araç olarak görülmüştü (Powell, 1996: 282).

Uzağı gören bir coğrafyacı olan Pêtr Kropotkin 1899'da *Fields, Factories and Workshops* adlı muhteşem kitabında Britanya'nın kökten değişimlerle yeniden biçimlendirilmesini öneriyordu. Buradaki önerdiği biçimlendirme ise, yukarıda değinilen, küçük, toplumun sahibi olduğu, köy fabrikaları bulunan yerleşmelerin her yere dağılmasına, şehirlerin büyüklüklerinin düşürülmesine ve genelde sık aralıklarla köyler, hamletler ve yoğun işlenmiş tarlalarla noktalanmış insan ağırlıklı bir manzara oluşmasına dayanıyordu.

Bu bağlamda Reclus'nün çok genç olduğu bir devrede yaptığı ve başarısızlıkla sonuçlanan Güney Amerika'daki kolonizasyon girişiminin benzerini yakın arkadaşı Pêtr Kropotkin ondan esinlenerek İngiltere'de düşünmüş ve önerdiği 20,000 kişilik şehrin nasıl olması gerektiği üzerine 1895'de "Proposed Communist Settlement: A New Colony for Tyne-side or Wearside" başlığıyla bir rapor da hazırlamıştı (Horner, 1978'de Kropotkin'in sosyalist şehirleşme bakışı ele alınıyor). Bu raporun 1985'de yeniden yayınlanmasına Önsöz yazan Graham Purchase'e göre Kropotkin, her ne kadar geleneksel köy komünlerinin doğrudan doğruya demokratik ve otoriter olmayan uygulamalarına hayran idiyse de, hiçbir zaman küçük ve izole komün deneyimlerini savunmamıştı.

Kropotkin'in ütöpik şehir çalışmalarını okuyan birçok kişi gerek onun zamanında gerekse 1960'ların (Kropotkin'in belli başlı çalışmalarının yayınlandığı ve etkili olduğu dönem) *hippi*'lerine ufuk açıcı olmuştu. Kropotkin, daha geniş devrimsel hedeflere varmada bu tür girişimlerin başarılı ya da yararlı olacağını sanmıyordu. Gençliğinde Güney Amerika'da bu tür girişimlerle uğraşmış olan arkadaşı Élisée Reclus ise küçük komün deneyimlerine daha da çok düşmandı. Ne yazık ki 1960'ların *hippi* komünleri (hemen tümü çabucacık ortadan kalkmışlardı) kurucularının bazıları Kropotkin'i doğru dürüst okumamışlardı. Bu yüzden de, Purchase'in Önsöz'ünde yazdığı gibi, kendilerinden yüzyıl önceki birçok anarşist, sosyalist ve komünistin yaptıkları aynı yanlışların içine düştüler. Kropotkin'in daha önce hazırlanmış ama basılmamış, ancak 1985'de yayınlanan iki mektubundaki uyarılara rağmen, Purchase'e göre, bu çalışmalar uzak yerlerde hâlâ küçük deneysel komünler arayanlar için ya da belirsiz bir gelecekte uzaya yerleşmeye çalışırken kullanılabilir bazı güzel ve pratik tavsiyeler de içermektedir.

İşte Kropotkin'in bu raporundan esinlenen bir yerleşme Clou(w)sden Hill adıyla kurulmuş bir anarşist koloni idi. 1895 yılında kurulan yerleşmenin Clou(w)sden Hill (Free) Communist and Co-operative Colony gibi uzun adı bir özgür komünist ve kooperatif yerleşmeye isaret ediyordu. Bu yerleşme yazar Leo Tolstoy (1828 –1910) ve Rus sürgün Pëtr Kropotkin'in (1842 –1921) fikirlerine dayandırılmıştı. O günlerin sosyal Darwinizm teorisinin tersine, kendine yeterli toplum oluşturulması, küreselleşen ticarete ve endüstriyel sistemin kitlesel büyümesine son verilmesi yolunda ilerlemişlerdi.¹⁶

Clou(w)sden Hill'in kuruluşunun arkasındaki bu fikirler iki bekâr ve iki de evli erkeğin İngiltere'de Newcastle yakınında Forest Hall'da 81,000 m² bir araziyi kiralamak için bir ortak fona para vermesiyle başlamıştı. Çalışma isteğe bağlı, otorite resmi değil ve yemekler ortak paylaşımına dayanıyordu. 1896'da çok kişi bu topluluğa katılmak istedi ve yerel emek hareketinden destek almaktan da hoşlanmışlardı. Kümes hayvancılığı ve taze sebze yetiştirerek ekonomilerini geliştirmişlerdi. Seralar kurdular ve yetiştirdiklerini komünist sistemin rekabetçi kapitalizme nasıl baskın çıktığını göstermek için ürünlerini kooperatiflere sattılar. Kendi ekmeklerini yapıyor, kendi eğlencelerini kuruyor ve adaletsizlik, eşitsizlik ve Britanya'daki toplumsal sınıflar arasındaki savaş burada bulunmuyordu. İskandinavya ve Kıta Avrupa'sından bile ziyaretçi çektiler. Bu tür koloniler karakteri geliştirmek, deneyimi derinleştirmek ve üyelere yeni bir yaşam tarzı sergilemek amacındaydılar. Ama koloni bozuldu, idareyle anlaşmazlık çıktı ve 1900'e doğru da tamamen çözüldü (Trahair, 1999: 76).

SONUÇ

Coğrafyacı olarak mesleklerini ilerletme çabası içindeki Kropotkin ve Reclus, içinde yaşadıkları toplumlardaki devrimsel değişim ihtiyacının aciliğini ortaya çıkarmak için dönemin toplumsal ve fiziksel yaşam ilkeleri üzerindeki örtüyü kaldırmışlardı. Aynı zamanda da toplumsal ve ekonomik ilişkilerde meydana gelecek bir devrimin tamamen yeni ya da yenileştirilmiş arazi kullanılış kalıpları ve yapılaşmış çevreler yaratılmasını gerektireceğine inanıyorlardı. Bu yüzden de radikal bir toplumsal değişimi ilerletmek üzere toplumsal anarşist felsefe ve stratejiler için mekânsal kavramlar anahtar sayılıyordu. Breitbart'a (2009: 108) göre "bu iki coğrafyacının coğrafyaya insan ekolojisi, merkezileşmeden uzaklaşma ve deneysel eğitim hakkında yeni teoriler geliştirmek şeklindeki katkıları, açıkça ve en basitinden, coğrafi araştırmayı emperyal amaçla kullanmayı durdurmak ve daha dengeli, daha insani toplumsal ilişkiler ile insanlarla çevreleri arasındaki ilişkiler açısından yeni model-

¹⁶ Aslında bu öneriler Kropotkin'in "The Breakdown of the Industrial System" ve "The Industrial Village of the Future" adlı yazılarında yer alıyordu ve ancak 1899'da *Fields, Factories and Workshops* adlı kitabında bir araya getirilmişti. Bu kitap bazılarınca "sosyal ekoloji" alanında ilk çalışma olarak da kabul edilir. Purchase (2010) genelde "ekoloji"nin doğuşunu da Kropotkin'e bağlar.

ler keşfetmeyi hedeflemeleri olmuştur". Fikirleri şimdi daha da önem kazanan bu iki değerli anarşist coğrafyacı Élisée Reclus ile Pётr Kropotkin arasında 1882 ve 1905 yılları arasında yapılan yazışmalarla bağlantılı yüzden fazla mektup (Rusya Federsyonu Devlet Arşivi'nde saklanıyor) esas olarak onların coğrafi çalışmalarına ilgili olmuştur (Ferretti, 2011: 216). Bu da bize coğrafyaya olan sevgi ve katkılarını açıklamaktadır.

Bu bağlamdaki anarşist görüşleri coğrafya âlemi tarafından onaylanmamış olmakla birlikte, Reclus'yle birlikte Kropotkin, her ikisi de coğrafyacı yanlarıyla zamanın kurumları tarafından onurlandırılmışlardır: Reclus 1894'de *Nouvelle Géographie Universelle*'in yazarı olarak coğrafyaya verdiği hizmetlerden dolayı Londra'daki Kraliyet Coğrafya Derneği'nin Altın Madalyası'nı almış; Kropotkin de fiziki coğrafyaya katkılarında dolayı aynı kurum tarafından onurlandırılmış –ama neredeyse yaşamının sonuna kadar süregelen siyasal görüşleri yüzünden dernek üyeliğine seçilememişti (bunun yerine British Association for the Advancement of Science'a katılmış, Toronto'ya bu kurum tarafından konferansa davet edilmiş ve konuşmalarını orada yayınlamıştır). 1896'da Cambridge Üniversitesi'nde kendisine bir kürsü teklif edildiyse de, koşul olarak "anarşizm"den vazgeçmesi istendiğinden, bu teklifi reddetmiştir (Marshall. 2008: 315; *Movimento Anarchico Italiano*).

Sovyet rejimi ve sonrası onun adını en az iki kasabaya, bir dağ sırasına, Moskova'da bir meydana ve caddeye ve hatta bir metro istasyonuna vererek hatırlamıştır.

Kuban nehrinin sağ kıyısında, Krasnodar'ın 136 km kuzaybatısında Kubano-Prizovskiy düzlüklerinde Kropotkin'in adının verildiği şehir. Bir demiryolu (Kavkazskaya İstasyonu) ve çoklu karayolu kavşağı halindedir ve 2013 nüfusu 80,285'dir.

1935 yılında açılan metro istasyonu Kropotkinskaya'nın onarılmış halinin açılış töreni.

Anarşizme olan katkıları önemli olmakla birlikte (hatta çoğu kez Kropotkin ile başlamayan ya da ona referans vermeyen hiçbir anarşizm kitabı olmayacağı ileri sürülür), Kropotkin aynı zamanda da bir bilim insanı ve "jeolojiye özel bir ilgisi olan ünlü bir naturalistti de" (Oldroyd, 1983: 237). Keltie'ye (1921: 319) göre de "İngiltere'de çok arkadaş edinmişti. Kendisi tek başına çekici ve sevilebilir kişiliği, sempatik doğası, sıcak ama belki de çok yumuşak kalbi ve edebiyatta, bilimde ve sanatta geniş bilgisi olan birisi"ydi.

Woodcock ve Avakumović'e (1990) göre ise: "Onun birçok ideolojik düşmanı vardı ama kendi zamanlarındaki ünlüler arasında kişisel düşmanlık duyan kişi çok azdı; hatta onun öğretilerine acımasızca karşı çıkanlar bile onun alçak gönüllülüğü ve samimiyeti karşısında direnmenin güç olduğunu biliyorlardı... O, daima nazik, sıkıntı ya da üzüntü vermekten kaçınma endişesi içinde olan ve başkalarının ihtiyaçları konusunda çok bilinçli biriydi. Misafirperverliği geniş, sempatisi bol, kaynaklarının elverdiğince cömertliği sınırsızdı".

Emma Goldman'ın özetlediği gibi, Kropotkin: "taşıdığı unvanı (Prens) ve zenginliğini insanlık adına terk etmişti. Daha da fazlasını yaptı: anarşist olduğundan itibaren kendisini parlak bir bilimsel kariyer içine sokmuş, böylece anarşist felsefenin gelişmesi ve yorumlanmasına daha iyi vakfedeceğini düşünmüştü....Gerek dostları gerekse düşmanları tarafından ondokuzuncu yüzyılın en büyük zekâlarından ve en eşsiz kişiliklerinden birisi olarak kabul edilmiştir" Goldman (1931: 168).

Kropotkin (ve hatta daha az olarak Reclus) için genelde kabul gördüğü gibi "*bilimin kaybı anarşizmin kazancı olmuştur*".

Bu bağlamda, ölümü nedeniyle büyük dostu John Scott Keltie'nin (1921) sözlerini de buraya ekleyip bitirmek gerekirse:

"Kropotkin'in *coğrafya bilimine katkıları en yüksek düzeyde olmuştur...Ciddi biçimde yitirilen siyasal amaçlarına harcadığı zamanı coğrafyaya harcasaydı ne büyük kazanç olacaktı*".

KAYNAKLAR

- Alexandrovskaya, Olga. 1983. "Pyotr Alexeivich Kropotkin 1842-1921", *Geographers. Biobibliographical Studies Volume 7* (Ed. T.Walter Freeman), London: Mansell: 57-63.
- Avrich, Paul. 1972. *The Conq̄uest of Bread*, (Ed. Paul Avrich), London.
- Avrich, Paul. 1988. *Anarchist Portraits* içinde "Kropotkin in America", Princeton NJ: Princeton University Press: 97-106.
- Avrich, Paul. 2005. *The Russian Anarchists*, Edinburgh: AK Press. <https://anarchism.pageabode.com/anarcho/kropotkin-anarchist-formerly-known-prince>
- Avrich, Paul. 2011. "Kropotkin in America" <https://libcom.org/library/kropotkin-america-paul-avrich>.
- Breitbart, Myrna Marqualies. 1981. "Peter Kropotkin, Anarchist Geographer", (Ed. David Stoddart) *Geography, Ideology and Social Concern*, Oxford: Blackwell: 134-153.
- Breitbart, Myrna Marqualies. 2009. "Anarchism/Anarchist Geography", *International Encyclopedia of Human Geography* (Ed. Rob Kitchen ve Nigel Thrift), Oxford: Elsevier, Vol 1: 108-115.
- Brennan, Andrew. 2003. "Nineteenth- and twentieth-century philosophy", *A Companion to Environmental Philosophy* (Ed. D. Jamieson), Oxford: Blackwell Publishing.
- Cahm, Caroline. 1989. *Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism 1872-1886*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, John A. ve David N.Livingstone. 1983. "Neo-Lamarckism and the development of geography in the United States and Great Britain", *Transactions of the Institute of British Geographers* N.S. 8: 267-294.
- Dugatkin, Lee Alan. 2011. *The Prince of Evolution. Peter Kropotkin's Adventures in Science and Politics*, CreateSpace Publications.
- Ferretti, Federico. 2011. "The correspondence between Élisée Reclus and Pètr Kropotkin as a source for the history of geography", *Journal of Historical Geography* 37: 216-222.
- Flint, Colin. 2004. "Introduction: Geography of War and Peace", *Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats* (Ed. Colin Flint), New York: Oxford University Press, Inc.: 3-18.
- Freeman, Walter T. 1961. *A Hundred Years of Geography*, Chicago: Aldine Publishing Company.
- Freeman, Walter T. 1980. *A History of Modern British Geography*, Longman, London.
- Galois, Bob. 1976. "Ideology and the idea of nature: the case of Peter Kropotkin", *Antipode* 8: 1-16.
- Garcia-Ramon, Maria Dolors. 1978. "The shaping of a rural anarchist landscape: contributions from Spanish anarchist theory", *Antipode* 10-11: 1-16.
- Goldman, Emma. 1931. *Living My Life*, Dover Publications Inc., (iki cilt).

- Holt-Jensen, Arild. 1999. *Geography: Its History and Concept*, London: Sage Publications.
- Horner, G.M. 1978. "Kropotkin and the city: The socialist ideal in urbanism", *Antipode* 10-11: 33-45.
- Ishill, Joseph. 1923. *Peter Kropotkin Memorial Volume*, Berkeley Height, N.J.
- Ishill, Joseph. 1942. "Peter Kropotkin, Evolutionist", *Pertinent Thinkers, Centennial Expressions on Peter Kropotkin (1842-1942)*, Los Angeles: Rocker Publications Committee: 10-11.
- Keltie, John S. 1886. *Report to the Proceedings of the Society in the Reference to the Improvement of Geographical Education*, Royal Geographical Society, London.
- Keltie, John S. 1921. "Obituary for Peter Alexievich Kropotkin", *Geographical Journal* (57) 4: 316-319.
- Keltie, John Scott. 1942. "Peter Kropotkin, geographer, explorer, mutualist", *Pertinent Thinkers, Centennial Expressions on Peter Kropotkin (1842-1942)*, Los Angeles: Rocker Publications Committee: 4-6.
- Knowles, Rob. 2003. "Kropotkin and Reclus: Geographers, evolution, and 'Mutual Aid'" (Ed. John Laurent), *Evolutionary Economics and Human Nature*, Aldershot: Edward Elgar: 134-152.
- Leach, Neil. 1999. *Architecture and Revolution: Contemporary Perspectives on Central and Eastern Europe*. Florence, KY, USA: Routledge.
- Livingstone, David N. 1992. *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Blackwell, Oxford ve Cambridge.
- Mamadouh, Virginie. 2004. "Geography and War, Geographers and Peace", *Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats* (Ed. Colin Flint), New York: Oxford University Press, Inc.: 26-60.
- Marshall, Peter. 2008 (1992). *Demanding the Impossible. A History of Anarchism. Be Realistic: Demand the Impossible*, London: Harper Perennial.
- McKay, Iain. 2012. "Kropotkin: The anarchist formerly known as Prince", <https://anarchism.pageabode.com/anarcho/kropotkin-anarchist-formerly-known-prince>
- Miller, Martin A. 1976. *Kropotkin*, Chicago: University of Chicago Press.
- Morris, Brian. 2012. *The Anarchist-Geographer: An Introduction to the Life of Peter Kropotkin*, Somerset: Genge Press.
- Movimento Anarchico Italiano: <http://home.onestop.net/tamagogino>, *Petr Kropotkin Biography*.
- Oldroyd, Davia Roger. 1983. *Darwinian Impacts: An Introduction to the Darwinian Revolution*, Open University Press.
- Özgüç, Nazmiye (2006), "İnsan Coğrafyacısı: Élisée Reclus Muamması, (Ed. Nazmiye Özgüç ve Ayşe Nur Timor), *İnsan ve Mekân: Prof.Dr.Erol Tümertekin'e 80. Yıl Armağanı*, (İstanbul: Çantay Kitabevi): 37-75.
- Özgüç, Nazmiye ve Erol Tümertekin. 2017. *Coğrafya. Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Padovan, Dario. 1999. "Social morals and ethics of nature: from Peter Kropotkin to Murray Bookchin", *Democracy & Nature* (5) No.3. https://www.democracynature.org/vol5/padovan_morals.htm (Türkçe çevirisi Nihat Bekler, "Toplumsal moral ilkeleri ve Doğa'nın etiği. Peter

- Kropotkin'den Murray Bookchin'e", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 19, 2002 içinde yayımlanmıştır).
- Peet, Richard. 1975. "For Kropotkin", *Antipode* 7: 42-43.
- Pertinent Thinkers. 1942. *Centennial Expressions on Peter Kropotkin (1842-1942)*. Los Angeles: Rocker Publications Committee.
- Potter, S.R. 1983. "Peter Alexeivich Kropotkin 1842-1921", *Geographers. Bibliographical Studies* Volume 7 (Ed. T.Walter Freeman), London: Mansell: 63-69.
- Powell, Joseph M. 1996. "Origins of modern environmentalism", *Companion Encyclopedia of Geography: The Environment and Humankind* (Ed. Ian Douglas, Richard Huggett ve Mike Robinson) London: Routledge: 274-292.
- Purchase, Graham. 2001 (1996). *Evolution and Revolution: An Introduction to the Life and Thought of Peter Kropotkin*, Petersham, Australia: Jura Books.
- Purchase, Graham. 2003. *Peter Kropotkin Ecologist, Philosopher and Revolutionary* –School of Philosophy, University of New South Wales, doktora tezi, Sydney. <https://libcom.org/library/purchase-g-Peter-kropotkin-ecologist-philosopher-revolutionary>
- Purchase, Graham. 2010. "Green flame: Kropotkin & the birth of ecology", *Anacho-Syndicalist Review* 54: 1-15.
- Riasanovsky, Nicholas V. 1999. *Imperial Visions: Nationalism & Geographical Imagination in The Russian Far East, 1840-1865*. Port Chester, NY, USA: Cambridge University Press.
<http://site.ebrary.com/lib/istanbul/Doc?id=10014939&ppg=11>
- Riasanovsky, Nicholas V. 2005. *Russian Identities: A Historical Survey*, Cary, NC: Oxford University Press.
- Scalapino, Robert ve George T.Yu. 1961. *The Chinese Anarchist Movement* (Berkeley: University of California Press).
<https://theanarchistlibrary.org/library/robert-scalapino-and-george-t-yu-the-chinese-anarchist-movement>
- Schumacher, Ernest Friedrich. 1974. *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered*, London: Abacus.
- Slatter, John. 1981. "The Kropotkin papers", *The Geographical Magazine* 11: 917-921.
- Springer, Simon. 2013. "Anarchism and geography: A brief genealogy of anarchist geographies", *Geography Compass* 7/1: 46-60. Türkçesi: "Anarşizm ve coğrafya: Anarşist coğrafyanın kısa bir şeceresi", *Düşünme Dergisi* 12: 38-52.
- Stoddart, David R. 1975. "Kropotkin, Reclus, and 'relevant' geography", *Area* 7: 188-190.
- Trahair, Richard C.S. 1999. *Utopias & Utopians: An Historical Dictionary*, Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
- Tümertekin, Erol ve Nazmiye Özgüç. 2017. *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Toll, Eduard Vasilyeviç von. 1898. "Proposal for an expedition to Sannikoff land" (çeviri P.Kropotkin), *The Geographical Journal* (12) 2: 162-172.

- Woodcock, George ve Ivan Avakumović. 1950. *The Anarchist Prince: The Biography of Prince Peter Kropotkin*, London: T.V.Boardman & Co..
- Woodcock, George ve Ivan Avakumović. 1971. *The Anarchist Prince: The Biographical Study of Prince Peter Kropotkin*, New York: Schocken Books.
- Woodcock, George ve Ivan Avakumović. 1990. *Peter Kropotkin: From Prince to Rebel*, Montreal: Black Rose Books.
- Young, Sarah, 2011. "Russians in London: Pyotr Kropotkin", *Permalink*, January 9, 2011. <http://sarahjyoung.com/site/2011/01/09/russians-in-london-pyotr-kropotkin>.

Pyotr (Peter) Alekseyeviç Kropotkin'in Rusça ve anarşizm konusunda yayınladığı sayısız çalışması dışındaki yayınlarından bazıları

- Kropotkin, Peter. 1867. "Reise in Olekminsk-Wotmischen Gebiet", *Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiet der Geographie von Dr.A.Petermann* 13: 161-166.
- Kropotkin, Peter. 1871. "Arctic Auroras", *Nature* June 22: 142.
- Kropotkin, Peter. 1872. "Die bisher in Ost-Sibirien barometrisch bestimmten Höhen", *Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiet der Geographie von Dr.A.Petermann*, 18: 341-345.
- Kropotkin, Peter. 1882. "The Aurora", *Nature* February .2: 319-321; February 16: 368-372.
- Kropotkin, Peter. 1882. "The Aurorae in Greenland", *Nature* June 8: 130-131.
- Kropotkin, Peter. 1882. "Metamorphic rocks of Bergen", *Nature* October 5: 567.
- Kropotkin, Peter. 1885. "What geography ought to be", *The Nineteenth Century* 18: 940-956.
- Kropotkin, Peter. 1888. "The industrial village of the future", *The Nineteenth Century* 24: 513-530.
- Kropotkin, Peter. 1892. "Variation of latitudes", *The Nineteenth Century* 31: 747-749.
- Kropotkin, Peter. 1892. "Fragmentary nature of fossil record", *The Nineteenth Century* 32: 230-237.
- Kropotkin, Peter. 1892. "Venus, Mars & Jupiter", *The Nineteenth Century* 32: 1002-1007.
- Kropotkin, Peter. 1893. "The teaching of physiography", *The Geographical Journal* 2: 350-359.
- Kropotkin, Peter. 1893. "Artificial diamonds", *The Nineteenth Century* 33: 678-683.
- Kropotkin, Peter. 1893. "Circulation of atmosphere", *The Nineteenth Century* 33: 671-678.
- Kropotkin, Peter. 1893. "Direct action of environment upon animals", *The Nineteenth Century* 33: 683-689.
- Kropotkin, Peter. 1894. "Plasticity of ice during Glacial Period", *The Nineteenth Century* 35: 146-152.

- Kropotkin, Peter. 1894. "Postglacial climatic changes", *The Nineteenth Century* 35: 152-157.
- Kropotkin, Peter. 1894. "Plant morphology", *The Nineteenth Century* 35: 684-688.
- Kropotkin, Peter. 1894. "Effects of altitude on plants", *The Nineteenth Century* 35: 688-691.
- Kropotkin, Peter. 1894. "Earthquakes", *The Nineteenth Century* 36: 994-1001.
- Kropotkin, Peter. 1894. "The Great Siberian Railway", *The Geographical Journal* 2: 146-154.
- Kropotkin, Peter. 1894. "The Pampas", *The Geographical Journal* 4: 318-321.
- Kropotkin, Peter. 1895. "Antarctic explorations", *The Nineteenth Century* 38: 95-102.
- Kropotkin, Peter. 1895. "Proposed communist settlement: A new colony for Tyneside or Wearside", *The Newcastle Daily Chronicle*: February 20: 4 (1985'de de basıldı).
- Kropotkin, Peter. 1896. "Photographs of the Moo-The nature of its atmosphere and the possibility of water at Poles and in craters", *The Nineteenth Century* 40: 240-247.
- Kropotkin, Peter. 1897. "The North Polar Basin", *The Nineteenth Century* 41: 259-269.
- Kropotkin, Peter. 1897. "Origin of mountains", *The Nineteenth Century* 43: 799-809.
- Kropotkin, Peter. 1897. "Russian expeditions in Tibet", *The Geographical Journal* 9: 546-555.
- Kropotkin, Peter. 1897. "The Census of the Russian Empire", *The Geographical Journal* 6: 657-659.
- Kropotkin, Peter. 1897. "The population of Russia", *The Geographical Journal* 2: 196-202.
- Kropotkin, Peter. 1898. "Some of the resources of Canada", *The Nineteenth Century* 43: 294-514.
- Kropotkin, Peter. 1898. "The old beds of the Amu-Daria", *The Geographical Journal* 3: 306-310.
- Kropotkin, Peter. 1899. *Fields, Factories and Workshops*, London: Hutchinson (1974 baskısı: *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*, London: Allen & Unwin).
- Kropotkin, Peter. 1899. "Weather forecasting", *The Nineteenth Century* 45: 415-423.
- Kropotkin, Peter. 1899. "Meteorites and comets", *The Nineteenth Century* 46: 934-946.
- Kropotkin, Peter. 1899. *Memoirs of a Revolutionist*, London: Smith, Elder & Co. (Türkçeye de çevrilmiştir).
- Kropotkin, Peter. 1900. "Baron Toll on new Siberia and the circumpolar tertiary flora", *The Geographical Journal* 1: 95-98.
- Kropotkin, Peter. 1901. "Experimental morphology in plants and animals", *The Nineteenth Century* 50: 423-438.
- Kropotkin, Peter. 1902. *Mutual Aid. A Factor of Evolution*, London: Heinemann.

- Kropotkin, Peter. 1902. "Altitudes in Asiatic russia", *The Geographical Journal* 5: 634-635.
- Kropotkin, Peter. 1903. "Remarks on explorations of Central Asia", *The Geographical Journal* 4: 258-259.
- Kropotkin, Peter. 1904. "The orography of Asia", *The Geographical Journal* 2: 176-207 ve 4: 563-564.
- Kropotkin, Prince. 1904. "A new map of Transbaikalia", *The Geographical Journal* 4: 463-466.
- Kropotkin, Prince. 1904. "The desiccation of Eur-Asia", *The Geographical Journal* 6: 721-741.
- Kropotkin, Prince. 1904. "The fate of Baron Toll", *The Geographical Journal* 6: 770-772.
- Kropotkin, Peter. 1904. *L'Orographie de la Sibérie avec un Aperçu de l'Orographie de l'Asie*, Institut Géographique de Brussels.
- Kropotkin, Prince. 1904. "The geology and geo-botany of Asia", *Popular Science Monthly* 65: 68-73.
- Kropotkin, Peter. 1905. "Obituary of Elisée Reclus", *The Geographical Journal* 26: 337-343.
- Kropotkin, Peter. 1905. "The morality of nature", *The Nineteenth Century*. 57: 407-426.
- Kropotkin, Peter. 1906. *The Conquest of Bread*, New York & London: G.P.Putnam (Fransızcası 1892'de basılan *La Conquête du Pain*. Paris: Stock).
- Kropotkin, Peter. 1910. "The direct action of environment on plants", *The Nineteenth Century* 68: 58-77.
- Kropotkin, Peter. 1910. "The response of the animals to their environment", *The Nineteenth Century* 68: 1046-1059.
- Kropotkin, Peter. 1914. "Inherited variation in plants", *The Nineteenth Century* 74: 816-886.
- Kropotkin, Peter. 1915. "Inherited variation in animals", *The Nineteenth Century* 78: 1124-1144.
- Kropotkin, Peter. 1919. "The direct action of evolution and environment", *The Nineteenth Century* January: 70-89.
- Kropotkin, Peter. 1924. *Ethics: Origins and Development*, Dorchester: Prism Press.
- Kropotkin, Pëtr Alekseevich. 1995. *Evolution and Evironment*, The Collected Works of Peter Kropotkin Volume 11, (Ed. George Woodcock), Black Rose Books.

THE NINETEENTH CENTURY dergisinde: X Rays; Color Blindnes; Proto-plasma; New Gases-argon and helium; Fermentation; Insects and malaria; Brain structures and the nervous system; Diphtheria and anti-toxsins ve benzeri gibi çok sayıda farklı bilimlere ilişkin yazıları da yayınlanmıştır.

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA'da bazıları oldukça uzun, bazıları kısa sayılamayacak çok sayıda ansiklopedi maddesi yayınlanmıştır.

- Örneğin 9. Baskıda (1887-1888) Sibiryaya, Transbaikalia, Turkestan, Ural Mountains vb. gibi en az 11 madde;
10. Baskıda (1902) Altay, Amur, Caspian Sea, Cucusus, Cossacks, Dahesta, Erivan, Esthonia, Fergana, Finland, Kamchatka, Kara-Kum, Kazan, Kuban, Mongolia, Moscow, Poland, Samarkand, Steppes, Uralsk, Volga gibi bazıları sıralanan en az 70 madde;
11. Baskıda (1911) Lithuanians and Letts, Russia, Sakhalin, Syr-Darya maddeleri.

MUTUAL AID'İ MEYDANA GETİREN MAKALELER:

- Kropotkin, Peter. 1888. "Mutual aid among animals 1.", *The Nineteenth Century* 24: 337-354.
- Kropotkin, Peter. 1890. "Mutual aid among animals 2.", *The Nineteenth Century* 25: 669-719.
- Kropotkin, Peter. 1891. "Mutual aid among savages", *The Nineteenth Century* 29: 538-559.
- Kropotkin, Peter. 1892. "Mutual aid among barbarians", *The Nineteenth Century* 31: 100-122.
- Kropotkin, Peter. 1894. "Mutual aid in the Mediavel city", *The Nineteenth Century* 36: 183-202 ve 397-418.
- Kropotkin, Peter. 1896. "Mutual aid amongst modern men", *The Nineteenth Century* 39: 65-86.
- Kropotkin, Peter. 1896. "Mutual aid amongst ourselves", *The Nineteenth Century* 40: 914-936.